

Danica Pinterović

Mursa za dinastije Severa

I

Spomenički materijal našega muzeja djelomično ukazuje, a djelomično daje naslućivati na značaj koji je Mursa, i kao grad provincije Panonije Inferior i kao grad u neposrednoj blizini limesa, u doba dinastije Severâ imala.

Severovom doba prethodilo je preko 8 decenija vladanja adoptivnih careva, za kojih je carstvo imalo najveći opseg i za kojih se u svim njegovim dijelovima razvio bujan život. Tada je izgledalo, da su sve unutrašnje opasnosti prebrođene, da je potisnut utjecaj garde i pograničnih legija, da na čelu države stoji najbolji građanin i da su se svi krugovi plemstva i puka saglasili sa sve većim značajem i moći rimskog cara. Međutim ispod površine tog materijalnog blagostanja rađala se teška kriza, koja je iz temelja promijenila odnos snaga između centra i provincija. Marko Aurelije mogao je samo sa strašnim ratovima sačuvati opseg carstva i vratiti se Trajanovoj ofenzivnoj obrani, jer je miroljubiva politika Hadrijana i Antonina Pija potpuno zatajila. Za Komoda sve su stare i nove opasnosti postale goruće¹

U stvari raspadanje robovlasničkog sistema i raspadanje centralnog državnog aparata dovelo je do jačanja vojnih elemenata, što je prozročilo niz vojničkih prevrata i građanskih ratova. Pretorijanci su proglašavali carevima one, koji su im obećavali veće nagrade, a legije u provincijama, zavidne na to, stale su sa svoje strane činiti isto, tj. proglašavati svoje komandante carevima i to onakove, koji su davali veće nagrade. To se desilo poslije umorstva Komoda posljednjeg predstavnika Antonina, kad je za cara proglašen senator Publije Helvije Pertinaks. No Pertinaksa su umorili pretorijanci, jer im se zamjerio, što je preduzeo mjere za jačanje discipline u vojsci. Sad su razuzdani pretorijanci postavili za cara bogatog senatora Marka Didija Julijana, koji je svakom vojniku obećao po 25.000 sestercija. No legije koje su se nalazile po provincijama, nisu htjele da pretorijancima ustupe privilegije da biraju cara. Legije najjačih provincija proglasile su gotovo istodobno careve: u Britaniji Decima Klodija Albina, u Panoniji Lucija Septimija Severa, a u Siriji Gaja Pescenija Nigera. Britanija, Panonija i

Sirijske imale su tada najveće pogranične armije. U građanskom ratu koji je nastao, ostao je pobjednikom Lucije Septimije Severa.²

Doba Septimija Severa smatra se prekretnicom u razvojnoj liniji rimskog carstva, prvo zbog zaoštrenog sukoba između senata i vladara koji je dakako vodio ka samovladi i despotiji rimskih careva, drugo zbog uvođenja vojničke despotije i oslanjanja carske vlasti na pogranične legije, umjesto na pretorijansku gardu. U ovo doba panonske legije dolaze do velikog značaja u obrani carstva, one su i proglasile Septimija Severa carem, i, one će poslije carstvu dati niz snažnih vojničkih ličnosti na prijestolju sve do posljednjeg velikog ilirskog cara, Valentinijana. Rimska povijest 3. i 4. stoljeća baš u doba ilirskih careva na prijestolju i u doba značaja dunavskih legija puna je izrazite dramatičnosti, jer se sukobljavaju u nosiocima historijskog zbivanja dvije političke ideologije: stara republikanska, koju zastupaju senat i stara rimska aristokracija, i, nova vojničko-despotska, koju zastupaju vojnički carevi oslonjeni na moćne legije, te neopterećeni tradicijom snažno i bez skrupula drže uzde vlasti u svojim rukama i stoje na braniku sa svih strana ugroženih granica rimske države. Uglavnom na Eufratu i Tigrisu Parti, a potom Perzijanci, na Rajni i Dunavu mnogobrojna germanska i razna druga barbarska plemena, a na krajnjoj granici Britanije Pikti i Skoti ugrožavaju granice. Sada postaje Panonija važan rezervoar ljudstva za vođenje ratova, a obrana dunavske granice — prva briga careva. Stoga uređenje limesa nije bilo samo važno u Britaniji, u Germaniji, u Arabiji, nego i na Dunavu. Svi ti »limites« bili su jaka barijera ne samo kao granica carstva već i kao granica rimskog načina života. Na granici oštro se odvajala rimska kultura i barbarstvo. »Osobito na srednjem i donjem Dunavu duboko se ukorijenila rimska kultura i rimski jezik. Gradovi kao Mursa, Sirmij, Taurunum, pa dakako i Naisus, Sardika, Nikopolis i drugi daju dokaza o rimskom načinu života, koji po bujnosti i značaju nadmašuje i samu granicu na Rajni.«³

Kakovu su misiju u obrani carstva imali i kako ogromnu ulogu odigrali naši krajevi na Dunavu u 3. i 4. stoljeću, to upravo impresivno prikazuje Alföldi, kad tumači, »da gospodujuća klasa ne-Italika u kasno-rimsko doba nije bila neka puka mješavina bez nacionalnog ili čak internacionalnog karaktera, nego da je bila odabrana po prirodnoj selekciji od najvitalnijih rezervi ljudskih snaga i da je ona uspjela svoje lokalne i nacionalne veze uskladiti s novim i konstruktivnim patriotizmom za carstvo. Okosnicu te vodeće grupe činili su sinovi Ilirika. Nesamo većina careva druge polovice 3. stoljeća, već i tetrarhija Dioklecijanova i dinastija Konstancija Hlora i njegova sina Konstantina, potekli su od ilirsko-keltskog vojničkog naroda s dunavsko-balkanskog teritorija. Većina njih, kao i Valentinijan, bili su Panonci. Njegov konstruktivni pogled, koji je obuhvatao cijeli imperium Romanum, bio je hranjen od velikih i slavni tradicija.«⁴ Na mnogo mjesta govoreći o Valentinijanu Alföldi ukazuje na veliku zagonetku kasno-rimskog carstva, kad su vojnički carevi niskog porijekla iz naših krajeva svojom odvažnošću i vojničkim talentom stajali na braniku carstva. Da su oni prikazani kod suvremenih pisaca gotovo odreda negativno, to je zbog toga što su pisci ponajviše pri-



padali, ili bili orijentisani, prema senatorskom krugu i bili prožeti idealima stare rimske veličine i slave, te nisu mogli jasno razlučiti svoje ideale od krute i okrutne zbilje, kad su se tresli temelji carstva i kad je trebalo tekovine rimske kulture spašavati od barbara.⁵ Vladanje dinastije Severâ u prvoj polu 3. stoljeća bilo je dramatičan uvod u gigantsku borbu, koja je slijedila za ilirskih careva, no već se u samom tom početku gotovo na svakoj stranici njegove historije odražuje rastući značaj Panonije, dunavskih legija i dunavskog limesa.

Među izvorne pisce za doba Severâ spada Grk Kasije Dio, rimski senator i konzul. Napisao je za vladanja Severa Aleksandra rimsku povijest u 80 knjiga, od najstarijih vremena do svoga doba. Nažalost do danas samo su se fragmenti sačuvali, te je potrebno posegnuti za izvodima Bizantinca Ksifilina i Zonare, koji su ga upotrijebili. Po sačuvanim originalima može se zaključiti, da je Dio bio historik dostojan Polibija i Apijana, jer su mu na raspolaganju stajali izvori i dokumenti, koje je on marljivo upotrebljavao, i, da je tok događaja posmatrao sa stanovišta senatora i državnika svoga vremena: carstvo je po njemu historijska nužnost, no senat ga mora zaštititi od stramputica i nastranosti.⁶ Ma da Dio ima i slabosti najviše zbog svoje sklonosti za retoriku, ipak on kao historik daleko nadmašuje aleksandrijskog Grka Herodijana, koji je također napisao historiju careva od Komoda do Gordijana III, no prikazuje u njoj dvorsku i ratnu historiju u starom stilu na način pjesnički i retorski, tako da ga se mora oprezno upotrijebiti i stalno njegove navode uspoređivati s navodima iz drugih izvora.⁷ Nadopunu ovoj dvojici pisaca čine *Scriptores historiae Augustae*, koji za doba Severa sadrže biografije Septimija Severa, Karakale i Gete od Elija Spartijana, a biografije Elagabala i Severa Aleksandra od Elija Lampridija. Sve te biografije imaju svoj uzor u Svetoniju i zbog toga su od iste vrijednosti: o dubljem pragmatičkom shvaćanju historije nema traga, kao ni o dubljoj psihološkoj analizi ličnosti; lični doživljaji najniže vrsti i bezvrijedna dvorska kleveta stoje u centru interesa tih biografa rimskih careva.⁸ Elije Spartijan obiluje detaljima za živote careva Septimija Severa, Karakale, Elagabala i Severa Aleksandra, ali je svoje pričanje isprepleo proročanstvima, astrologijom, klevetama i skandalima, tako da nije dao uvjerljivu sliku vladanja dotičnih careva. Govorio je o mnogo nevažnih činjenica, a masu za nas važnih i interesantnih činjenica propustio je ma samo i spomenuti.⁹

Uvjerljiviji je u ocjenjivanju ličnosti, ali i kraći u prikazivanju Aurelije Viktor. Oko g. 360. napisao je povijest rimskih careva »De Caesaribus« od početka do smrti cara Konstancija, te izvadak iz nje »Epitome«, koji sadrži i izvode iz drugih izvora. Vrijednost mu leži u izvorima, koje je upotrijebio. U oba dijela nalazimo prikaze careva Severove dinastije.¹⁰ U Eutropijevu »Breviarium historiae Romanae«, napisanom negdje polovicom 4. stoljeća, nalazi se ukratko prikazana rimska povijest od osnutka Rima sve do g. 364.; napisana je jednostavnim, čistim jezikom, relativno objektivnim sudom i spretnom raspodjelom materije. To dakako vrijedi i za prikazivanje doba Severa.¹¹

Ima i drugih, manje važnih izvora za doba Severâ, no iz kasnijeg, pa i bizantinskog vremena; većinom su to kompilacije. Doba Severâ odlikuje se sjajnim juristima: Emilijem Papinijanom, Domicijem Ulpijanom i Julijem Paulom; njihovi su spisi velikim dijelom postali izvori za Pandekte i stoga i u njima nalazimo obilje informacija za ovo doba.¹² I nalazi novaca iz onoga vremena govore rječito o krizi carstva, jer su u to doba počele i učestale devalvacije zlatnog, srebrnog i bakarnog novca (naročito za Karakale). Novci s portretnim likovima careva, simbolima i natpisima također i za ovo doba pretstavljaju vrelo informacija.¹³

Koliko su važni za pravilno rasuđivanje ove epohe epigrafski spomenici i to osobito u vezi obih Panonija, i koliko oni još sadržavaju neiskorištenih, ali važnih detalja, to želim da ovom radnjom pokažem. Pri tom se oslanjam i na standardno Schillerovo djelo o rimskim carevima i na najnovije rezultate mađarskog istraživača dr. Jenö Fitza.

Ma da su suvremeni povjesničari Dio i Herodijan, pa i kasniji kao Viktor i Eutropije, dali ili nedovoljno jasnu ili suviše površnu ocjenu vladanja Severa, ipak je historigrafija 19. stoljeća s maksimumom kritičnosti za ono doba ocijenila ličnost osnivača dinastije, Septimija Severa pozitivno, njegova sina Karakale i »unuka« Elagabala negativno, dok bratića Elagabalovog, Severa Aleksandra samo donekle pozitivno. Pri tom su uzeti u obzir ne samo izvorni pisci, nego i zakonodavstvo i pravni odnosi onoga vremena, kako se odrazuju u Pandektama, epigrafski materijal, građevinska djelatnost, numismati i drugo.

Svakako u nizu rimskih vladara, koji će slijediti tokom 3. i 4. stoljeća Septimije Sever predstavlja prvog od snažnih careva. Bio je porijeklom iz romanizirane afričke porodice, iz tripolitanskog grada Leptis Maior. Bio je obrazovan na rimski način i imao je za sobom političku karijeru. Kad su ga vojnici g. 193. u Karnuntumu proglasili carem, bio je namjesnik Gornje Panonije i kao takav raspolagao je najboljim četama armije. Način života mu je bio i ostao vojnički jednostavan. Za tradiciju i privilegije Italije i senata nije imao nikakvog pieteta, jer je smatrao da mogućnosti obrane carstva leže isključivo u provincijama. Ako se smije zaključivati po množini spomenika, koji nijednom caru nisu podizani u tako velikom broju, kao njemu i njegovoj porodici, onda se može reći da je rijetko koja carska familija bila u provincijama tako popularna, kao on i njegova kuća. — Čim je Sever ušao u Rim, raspustio je pretorijansku gardu, a na njeno mjesto stavio elitu iz svih legija. Nekadašnja prednost Italije prešla je na provincije i to u prvom redu na dunavske provincije, koje su odsada davale najjače kontribucije ovim elitnim trupama. Sever se u Rimu zadržavao samo koliko je bilo potrebno za najvažnije državničke poslove, svega 30 dana. S Klodijem Albinom Sever se nagodio i obećao mu adopciju i nasljedstvo i zatim se uputio na ratište Azije s dunavskom armijom, koja je u to doba bila eufratskoj nadmoćna, jer su u njoj služila naj snažnija plemena i jer je ona imala najveća ratna iskustva, a i bila je navikla na cara.¹⁴ Nakon nekoliko bitaka Pescenije Niger napokon je svladan kod Isa g. 194. Zatim je Sever poveo »osvetni« rat protiv susjednih zemalja Sirije: protiv skenitskih Arapa, Adiabene i Ozroene, jer su Parti u ratnom metežu podupirali

oslobodilačke težnje tih rimskih vazalnih državnica. Za rat s Partima Sever zasada nije bio spreman, jer je žurio na Zapad da obračuna s Klodijem Albinom, koji se za odsustva Severova opasno osamostalio. G. 196. nakon pobjede nad vazalnim državama Sever je prozvan *Arabicus* i *Adiabenicus*.¹⁵ Na putu prema Zapadu saznao je, da se Albin od njega odmetnuo. G. 196. on se putem zadržao u Viminaciju, da bi okupio čete i da bi ovdje objavio rat Albinu. Ujedno da bi osigurao nasljedstvo svojim sinovima, proglasio je ovdje svoga sina Basijana cesarom (već iduće godine Basijan je proglašen »imperator destinatus«, tj. prijestolonasljednikom), davši mu ime Marko Aurelije Antonin. S tim je htio povezati svoju kuću sa slavnom tradicijom posljednje dinastije. U prvi mah, kad su ga u Panoniji proglasili carem, nazvao se sinom Pertinaksa i otada nosio njegovo ime, ali je sada u Viminaciju sebe nazvao sinom Markovim i bratom Komodovim i tako uveo naknadnu adopciju. Svakako su ga vodile pri tom ne samo dinastičke težnje, nego i želja da se domogne baštine te familije. A možda je s tom adopcijom htio i naglasiti razvrgnuće adopcije Albina (sigurno je s tim u vezi i titula njegova mlađeg sina Gete »nobilissimus Caesar«, koja se odsada na natpisima javlja).¹⁶ Odavde se Sever navratio u Rim, dok su njegove čete produžile kroz Retiju prema Galiji. U Rimu mu se pridruži elita garde i on se u februaru 197. g. već nađe u blizini Liona. Tu je došlo do odlučne i ogorčene bitke u nizini između Rone i Saone, u kojoj su iskusne panonske čete imale protutežu u britanskim. Car se još neko vrijeme zadržao u Galiji, da se osveti svojim protivnicima, koji su držali uz Albina i onda se vrati u Rim mjeseca juna 197. g. Od 64 senatora optuženih za veze s Albinom 29 ih je kažnjeno smrtnom kaznom zbog veleizdaje. Sad je Sever bio jedini vladar u rimskom carstvu i tek odsada ga treba ocjenjivati kao vladara, jer njegovi postupci pri savladavanju protivnika spadaju u opću sliku onoga vremena.

No već prije jeseni 197. g. car je morao ponovo u rat protiv Parta, koji su se združili sa pristašama Nigera i provalili u Mesopotamiju. Poveo je sa sobom oba sina i suprugu Juliju Domnu, koja je bila porijeklom iz Emeze iz ugledne sirske porodice. Rat je vođen uspješno, te je Sever 198. g. s pravom svome imenu mogao dodati još i »Parthicus Maximus«. Rat je dovršen u jesen 199. g. U mirovnom ugovoru odstupe mu Parti Mesopotamiju.¹⁷ Još 198. g. Sever je, da bi osigurao nasljedstvo u svojoj porodici, proglasio starijeg sina Marka Aurelija Antonina augustom, a mlađeg sina Publija Septimija Getu cesarom.

Nakon ovoga rata Sever se uputio u Egipat, gdje je dao Aleksandriji pravo na samoupravu, i što je još važnije, uklonio je zapreke, koje su Egipćane isključile od prava rimskih podanika. U ovome se, među ostalim, također odrazuje nivelirajući, kozmopolitski i antirimski potez tih afričkih careva, jer iza Severa, njegov sin i nasljednik dovršit će nivelaciju podanika. — Povratak u Rim slijedi u jesen g. 202. — Idućih 6 godina posvetio je Sever organizaciji države. No na kraju svoga života morao je ponovno u rat u Britaniju, gdje su Kaledonci i Meati upadali na rimsko tlo. Car je 208. g. napustio Rim sa svojom familijom. Zimu je proveo u pripremama, te organizovao radove na popravcima cesta i

mostova. U toku rata restaurirao je Hadrijanovu utvrdu od Tunoceluma do Segedunuma. Nakon prvih uspjeha uzeo je naslov »Britannicus Maximus«. Ovdje je, vjerojatno g. 209. i njegov mlađi sin proglašen augustom, te su otada pa do smrti Severove vladala tri augusta. Još prije nego je Sever mogao ovaj rat dokrajčiti, umre u Eborakumu (York) 4. februara 211. g. u 65. godini života.¹⁸

Sever je bio vojnički car. Pri nastupu na prijestolje dao je vojnicima velike novčane darove, a imena rajnskih i dunavskih legija, koje su se za njega izjasnile, ovjekovječio je na svojim novcima.¹⁹ Nakon svojih ratova na Istoku organizirao je 3 nove legije: I., II. i III. Parthica. Prima i tertia ostale su na Istoku u garnizonima, dok je secunda dobila garnizon u Albanu i stajala je pod komandom prefekta garde. Time je bila prekinuta stara tradicija, da u Italiji ne mogu stajati neitalske čete, te se Italija i u tome počela izjednačavati s provincijama. Sever je prvi uveo novost (193. g.) da je gardu popunio najvećim dijelom veteranima legija. Dotada su samo Italici i romanizirani podanici dunavskih provincija mogli stupiti u gardu, no odsada su podanici iz svih dijelova države, a naročito iz Panonije i Norika bili primljeni u gardu. S tim u vezi porasla je i kompetencija komandanta garde. On postaje šef cijele vojničke i civilne uprave i dakako stalni zamjenik carev, pod čiju kontrolu i jurisdikciju je potpadao sav vojnički organiziran, niži činovnički personal. Na taj način je dinastija našla svoj najjači oslonac u vojsci i stoga su za uzvrat Sever i njegov sin Karakala bili kod vojnika neobično popularni, što, kako je rečeno, dokazuje veliko mnoštvo spomenika podignutih njima u čast.²⁰

U prvim godinama Severova vladanja bio je komandant garde Kaj Fulvije Plaucijan, čijom je kćerkom Fulvijom Plautilom Sever oženio svog starijeg sina. Fulvija Plautila odmah je primila naslov Auguste, a svemoć komandanta garde, kao careva rođaka samo je porasla. Međutim Karakala je mrzio svoga tasta i svoju ženu, pa je uspio nagovoriti oca, da dade ubiti komandanta garde, pod izlikom, da je protiv njega skovao vojničku zavjeru. Nakon odstranjenja Plaucijana, prefektura je opet podijeljena na civilnu i vojničku kompetenciju, te je 205. g. prefektom za civilne poslove postao glasoviti jurista Emilije Papinijan. Severov carski konzilij sastojao se iz odabranih jurista i u njemu su nastale teorije, koje su postepeno morale dovesti do ideje o svemoći careva.²¹ Sever je prvi uveo i titulu »dominus«, koja se u to doba pojavljuje na počasnim spomenicima općina i korporacija. U zakonodavstvu, u upravi provincija, u brizi za ceste, mostove, javne građevine i mnogo drugo Septimije Sever pokazao je mnogo državničkih sposobnosti. Supruga careva, Julija Domna, bila je mudra i energična žena, koja je izvršavala nemali utjecaj na vladavinu. Slijedit će nekoliko momenata iz historije Severovih nasljednika, značajnih i za historiju naših krajeva u to doba.

Marko Aurelije Antonin, nazvan Karakala i njegov brat Geta dovršili su odmah nakon očeve smrti rat u Britaniji i vratili se u Rim, gdje je Karakala svoga brata s mnogo njegovih pristalica dao ubiti, među njima i Papinijana. On je vodio razuzdan život i rasipavao državne prihode

na raskošne građevine (Karakaline terme u Rimu) i na darove vojsci, koja je u to doba zbog toga izgubila svaku stegu. Djelomično zato, da popravi financije, djelomično zbog stvaranja dovoljnih kontingenata za vojsku, on je ediktom, koji se naziva »constitutio Antoniniana« g. 212. proširio rimsko građansko pravo na sve slobodno stanovništvo rimskog carstva. Ovaj zakonodavni akt završio je onaj proces asimilacije čitavog slobodnog stanovništva, koji je već počeo u doba Republike i dovršio izjednačavanje provincija s Italijom.

Nakon što je Karakala dovršio rat s Alemanima, vratio se u Italiju. Već iduće godine nalazimo ga na Dunavu, gdje je Vindobonu i Karnuntum učinio glavnim stanovima, te je odavde promatrao borbe između Markomana i Vandala, a možda se u njih i umiješao. Tu su se vodile borbe i s Kvadima, Jacigima i Gotima. Izgledalo je kao da se uzduž cijelog Dunava pojavilo neko kretanje barbara. Detalji nisu poznati, ali se mora pretpostaviti da je car uspješno i energično obranio granice na Dunavu.²² Karakala je poput svoga oca veliku pažnju obratio cestovnoj mreži, te ju je poradi svojih mnogobrojnih ratova u cijelom carstvu podvrgao restauraciji i proširenju. Ceste su bile građene ili popravljane također i u dunavskom području, kako to dokazuje epigrafski materijal.²³ Nakon bezuspješnih ratova s Alemanima na retijskom limesu i s Partima na Istoku, Karakala bude 217. g. ubijen od prefekta garde Marka Opelija Makrina. Već iduće godine vojnici ubiju i ovoga i podignu na prijestolje 14-godišnjeg Marka Aurelija Antonina Elagabala, nećaka (po nekima sina) Karakalinog, koji je bio svećenik sirskeg boga sunca Elagabala. Vlast je tada u rukama imala careva baka Julija Meza, sestra Julije Domne. No vojnici nisu dugo trpjeli toga cara zbog njegova mekoputnog i razuzdanog života, te su ga prisilili, da adoptira svoga bratića Marka Aurelija Severa Aleksandra i da ga uzme za suvladara. Zbog toga što je Elagabal bio vladar bez dostojanstva i ugleda i potpuno nesklon svakoj aktivnosti, nicali su vojničke pobune protiv njega. Ipak je i u to doba u provincijama još postojala redovita uprava, te su se gradile ceste i vojničke zgrade.²⁴ Mora se pretpostaviti, da je tako bilo i u Panonijama, tj. da su se i tamo po utvrđenom planu dalje poslovi obavljali. Kad je Elagabal htio svoga bratića, suvladara, ubiti, ubiju njega i njegovu majku 222. g. Sada je, mjesto također vrlo mladog Severa Aleksandra, vladala njegova majka Julija Mameja i senatorsko vijeće kojemu je na čelu bio Domicije Ulpijan. Mada je mladi car imao moralnih i intelektualnih vrлина, i, ma da je imao dobre savjetnike oko sebe, ipak se doba njegova vladanja ističe vojničkim prevratima i nemogućnošću obrane svih ugroženih granica. Zakonodavstvo i pravosuđe bili su u rukama Ulpijana; s dvora je uklonjen luksuz i rasipnost; svuda se osjećala briga za dobre ceste, za javne građevine, za podizanje vrijednosti novca. No ni car, ni Ulpijan nisu imali dovoljno smisla za ratničke akcije, a nisu ni marili za simpatije vojnika. Stoga se desilo da je kod jedne vojničke pobune Ulpijan stradao životom. I povjesničar Dio, koji je tada bio namjesnik Panonije htio je uvesti strogu disciplinu, ali je vojska tražila od cara njegovu smrt. Aleksandar uspije da ga spasi tako da mu je predao konzulat, ali ga je ujedno prisilio, da napusti Rim, jer u Rimu nije bio siguran, da bi

ga mogao ponovno spasiti od ogorčenih gardista. Najopasniji neprijatelj nalazio se tada na Istoku, gdje je helenistička partska država Aršakida uništena od nacionalno-religiozne reakcije Perzijanaca. Tamo je nastala nova snažna država Ardašira iz porodice Sasanida (g. 225.). Kad je Ardašir 231. g. započeo rat s Rimljanima, pohitio je Sever Aleksandar na Istok kroz Ilirik i Traciju i odavde preko Palmire u Mesopotamiju. Tu je upotrijebio najbolje čete iz dunavske armije, no one su stradavale od pustinjske vrućine i kuge, koja se pojavila. Aleksandar, iako nije mogao sjajno pobijediti protivnika, ipak mu nije ni odstupio ni pedlja rimske zemlje. S tim što je morao na Istoku upotrijebiti vojničke snage s Rajne i Dunava, ostale su rajnska i dunavska granica otvorene i nezaštićene od barbara. Tek što je rat na Istoku bio dokončan, već su Alemanni počeli napadati granice na Rajni, dok su Markomani napali dunavsko područje.

Car se odlučio da sam pođe u rat protiv Germana, no kako su tek 234. g. stigle čete iz Orijenta, mogao je tek tada započeti s akcijom. Vjerojatno je tada i dunavsko područje očišćeno od barbara, čim su se pojavile čete iz Azije.²⁵ Kad je car pokušao pregovarati s neprijateljima, ali ujedno uvoditi i strogu disciplinu u vojsci, on izazove mržnju među vojnicima i oni se pobune i ubiju njega i njegovu majku.²⁶ Vođa te pobune Kaj Julije Ver Maksimin proglašen je na to carem. — I za Severa Aleksandra vojničke su ceste držane u dobrom stanju, o čemu daju dokaza mnogobrojni natpisni kamenovi, među inim i u dunavskom području.²⁷

Vladanje Severâ obilježeno je velikom popularnošću kod legija, naročito u dunavskim provincijama. Ma da je Septimije Sever bio najznačajniji vladalac iz te dinastije, ipak su i njegovi nasljednici, bar u početku svojih vladavina uživali istu popularnost. Tek kad je u vojsci naraslo nezadovoljstvo protiv njihovih običaja, nastranosti ili strogih mjera, tek onda se mržnja okrenula protiv njih i oni su svi stradali u vojničkim pobunama. Jedini Geta stradao je od ruke vlastitog brata i ime mu je na spomenicima redovno eradirano još u doba vladanja Karakale.

II

Na svakoj stranici historije ovoga vremena osjeća se rastući značaj dunavskih krajeva i panonskih legija za obranu carstva. Mnoštvo epigrafskog materijala Severova vremena omogućilo je, da je mađarski arheolog dr. J. Fitz mogao prilično točno rekonstruirati put Septimija Severa kroz Panoniju u g. 202., premda suvremeni izvori o tom šute. U svom radu o tome²⁸ on uvodno napominje, da od izvora jedini Herodijan ima vijest o posjeti cara taborima Mezije i Panonije nakon povratka s Istoka, i da je Alföldi prvi od mađarskih arheologa tu vijest upotrijebio i doveo ju u vezu s obnovom hrama Jupitra Dolihenskog u Akvinkumu.²⁹ Analiza spomeničkog materijala pokazala je dru Fitzu, da se toj posjeti, nesamo sa stanovišta vojničkog i religioznog, već i sa stanovišta obnove Panonije mora pripisati mnogo veći značaj, nego što se dosada činilo.

Septimije Sever je nakon drugog rata na Istoku i dužeg zadržavanja tamo početkom g. 202 krenuo iz Antiohije da se vrati u Rim. Put ga je vodio kroz Malu Aziju, te preko Hadrijanopolisa u Meziju. U Viminaciju se i ovaj puta zadržao (kao i ono g. 196. kad je ovdje proglasio

rat protiv Albina) kako to dokazuje natpis, po kojem se vidi, da su tom prilikom bile obnovljene kanabe legije (VII Claudiae piaae fidelis). Prema Justinijanovom kodeksu³⁰ datiran je jedan carski reskript iz Sirmija s 18. III. 202. g., što dokazuje prisutnost oba cara (Septimija Severa i Marka Aurelija Antonina) u tom gradu, na taj dan. Ovaj reskript, i mnogobrojni natpisni kamenovi u Panoniji dali su mogućnost da se rekonstruira put cara i njegove familije, koji ga je vodio iz Sirmija u Lugio, pa dalje u Intercizu, Gorsij, Akvinkum, Brigecio, Arabonu, Karnuntum, Vindobonu, Savariju, Petovio, Celeju, Sisciju i odavde preko Salone u Rim, kamo je mogao stići koncem maja ili početkom lipnja iste godine.³¹ U vezi ovoga puta uspjelo se dokazati, da je Sever mogao 13. aprila te godine biti u Karnuntumu i tamo proslaviti 10-godišnjicu svoga proglašenja carem, dok je oficijelna proslava decenalija mogla biti u Rimu 9. juna, a to je bio dan, kad je Septimije Sever 193. g. ušao kao car u Rim.³² Činjenica, da svi ti natpisi potječu s područja kroz koja je išla cestovna linija carskog posjeta i činjenica, da nije poznat nijedan spomenik iz unutrašnjosti obih Panonija, koji bi se dao dovesti u vezu sa carskom posjetom, ili s proslavom decenalija, dovodi do zaključka, da su spomenici odreda načinjeni u stacijama, u kojima se car u povratku zadržavao i da stoje u vezi sa decenalijskim. Podizani su kipovi oba cara od kojih su dakako sačuvana samo postolja s napisima; podizane su are posvećene »Fortunae Salutari«, »Fortunae Stabili«, »Iovi Dolicheno«, »Iovi Conservatori«, »Iovi et Serapidi«, »Deae Syriae«, božici »Nemesis«, bogu Mitri i dr.; podizane su natpisne ploče, na kojima se ponajčešće javlja formula »pro salute et victoria«, a ukazuje na decenalija; u Intercizi sagrađena su tada dva hrama (Solu Elagabalu i Diani Tifatini); u Gorsiju obnovljen je stari hram Jupitru Dolihenskom; stanica »ad Statuas« također je doživjela obnovu hrama; u Savariji restauriran je Izidin hram; u Karnuntumu pak dovodi se u vjerojatnu vezu s posjetom carevâ u g. 202. podignuće slavoluka (Heidenthor).³³ Imade sačuvanih miljokaza, koji stoje u vezi s radovima na popravku cesta i utvrda na limesu između 197. i 199. g., a ti su radovi prethodili carskom putu.

Car je dakle sa svojom familijom krenuo iz Singidunuma putem Taurunum — Sirmium i dotakao se i Basijane, kako se može zaključiti po nađenom miljokazu. 18. III. bila su oba cara već u Sirmiju i tamo izdali reskript. Slijedeći spomenik potječe tek iz Lugija, te se u pomanjkanju dokaza ne može odlučiti, da li su carevi iz Sirmija odabrali put Cibalae — Mursa i tako stigli na limes, ili su iz Sirmija odmah hvatali cestu uz Dunav i počeli inspekcijom mjesta kod Malate. Obzirom na svrhu puta vjerojatno je ovo posljednje, kaže dr. Fitz, no Murse su se morali i u tom slučaju dotaći. U opaski pod tekstom on kaže, da iz Murse nije poznat nijedan spomenik u vezi sa carskom posjetom.³⁴ Zahvalna sam dru Fitzu, što me s tom primjedbom izazvao na razmišljanje i na studij vremena Severâ, te ću niže priopćiti rezultate do kojih sam došla.

Mi saznajemo iz izvrsne studije dra Fitzza, da su popravci cesta u Panoniji Inferior bili u toku u g. 198./199. i da su bili u vezi s utvrđivanjem limesa, dok se to isto dešavalo u Panoniji Superior u toku 201. g., ali su ovdje popravci bili u vezi s predstojećim carskim putom kroz tu

provinciju. Stoga epigrafski materijal sili na zaključak, da su carevi nakon posjeta Akvinkumu, Brigeciju, Karnuntumu, Vindoboni i Savariji stigli i u Petovio, Celeju, (ev. Emonu), Neviodunum i Sisciju.

Iz Petovija potječe ara »pro salute et victoria« Septimija Severa, zatim natpis carici Juliji Domni kao »matri castrorum« Petovija te ara bogu Mitri »pro salute« oba cara i carevića Gete; iz Celeje ara »Fortunae Stabili« »pro salute« oba cara i carevića; iz Neviodunuma natpis »pro salute et victoria« oba cara; iz Siscije natpis Fulviji Plautili, kao »augustae sponsae imperatoris Antonini augusti«,³⁵ iz »Aquae Balissae« ara Jupitru Dolihenskom »pro salute« oba cara i carevića. Kako se vidi formula »pro salute« upravo prati careve na putu i kroz ove naše krajeve. Natpis iz Siscije pokazuje, da je i Karakalina vjerenica Fulvija Plautila bila na tom putu, a to da se ona već nazivlje augustom, dokazuje, da je to bilo neposredno pred njenu udaju, a ta je uslijedila nakon dolaska u Rim (Karakala je nakon smrti svoga oca dao ubiti i nju, pošto joj je i oca prije toga dao ubiti).³⁶ Posjeta careva u Aquae Balissae mora se smatrati samo kao izlet iz Siscije, jer iz Siscije okrenuo se put prema Saloni i onda preko mora u Rim.

U posjeti cara kroz Meziju i obje Panonije treba vidjeti dublje razloge, kaže dr. Fitz, i to nemir gotskih plemena onkraj mezijskog i panonskog limesa, koji je trajao već od g. 190. O tom svjedoče mnogi nalazi skupnih novaca zakopanih tada u zemlju. Svi radovi na limesu koji su prethodili carskoj posjeti bili su usmjereni na to da djeluju na barbare. Septimije Sever, čim je dovršio građanski rat protiv Klodija Albina, imenovao je svog vjernog Tiberija Klaudija Klaudijana namjesnikom Panonije Inferior i tada su započeli radovi na limesu u Panoniji, kako se može zaključiti po miljokazima. Isto su tako tada bili u toku i radovi u Meziji. Mora se računati da je tada moglo doći i do ratnih sukoba od Brigecija do Drobete.

Nakon 202. g. nema nijednog natpisa (osim onog iz Arabone), koji bi mogao dokazivati bilo barbarski napad na Panoniju, bilo grozničavu građevinsku djelatnost (arabonski natpis, treba smatrati, da se odnosi na 15-godišnjicu carevog dolaska u Rim i mora se datirati s g. 207. kaže dr. Fitz). Stoga se vrijeme od g. 193. pa nadalje može smatrati kao doba procvata Panonije: nesamo da su sada bile izliječene rane markomanskih ratova, nego je provincija osposobljena da izdrži pritisak barbara. Grozničava građevinska djelatnost dosegla je svoj vrhunac u g. 202., te otada do careve smrti nije poznat nikakav značajniji pokret barbara na ovu rimsku granicu. Obnova Panonije u to doba zasluga je mudroga Septimija Severa i samo tome se može pripisati uloga, koja joj je dopala u narednim decenijama u obrani carstva.³⁷

Širenje orijentalnih kultova na Zapadu treba da se stavi u doba Severâ radije negoli u doba Antonina, jer su Severi bili živo povezani s Istokom.³⁸ Prodiranje pak tih kultova u Panoniju mora se računati od obnove nakon markomanskih ratova, dakle od vremena kad su orijentalne čete premještane u Panoniju i kad se počelo doseljavati i civilno pučanstvo.

Septimije Sever ostao je do kraja svog života vjeran bogovima svoje uže domovine, romanizirane Afrike, a to znači Herkulu-Melkartu i Liberu, gradskim božanstvima Leptis Magne. Također i bogovima Amonu i »Dea Caelestis«. Sirskim se bogovima približio pod utjecajem svoje žene Julije Domne, koja je potjecala iz obitelji vrhovnog svećenika Emeze. Po broju spomenika, koji su nađeni iz njegova vremena u Panoniji, može se zaključiti, da se u Siriji najviše oduševio za kult Jupitera Dolihenskog, što nimalo ne začuđuje, jer je bio vojnički vladar.³⁹

Taj je kult postojao već otprije u Panoniji, i to u Karnuntumu iz Hadrijanova vremena, no pravi procvat njegov nastao je ovdje tek sada. Postojao je, kako se vidi po spomenicima, i u Sirmiju, Gorsiju, Lusoniju, Savariji i u Aquae Balissae. Posveta obnovljenog hrama u Gorsiju obavljena je u prisustvu carevâ i cijelog svećenstva pokrajine. — U doba Severâ bilo je dopušteno širenje toga kulta u taborna mjesta zajedno sa domaćim kultovima istočnih vojničkih formacija. To se naročito očitovalo u Intercizi, gdje je bila stacionirana coh (X) Hemesenorum, a gdje se našlo mnogo epigrafskog materijala. U Intercizi pripada najveći broj natpisa Mitri i Solu i to Solu Elagabalu, dakle bogu grada Emeze, odakle su potjecali vojnici te kohorte. U doba careva posjeta podignut je tamo hram Solu-Elagabalu, koji je otada bio najznačajniji hram, a ujedno i svetište Dijane-Tifatine (sirsko božanstvo mjeseca). Po mišljenju dra Fitzta i drugi spomenici, posvećeni Dijani u Panoniji, morali bi se interpretirati većinom kao posvećeni sirsom božanstvu mjeseca. Takovih spomenika ima i iz vremena Severa Aleksandra, te se procvat kulta Dijane u 3. stoljeću mora dovesti u vezu sa caricama istočnog porijekla iz dinastije Severâ. Ipak se mora smatrati, da nije slučaj, da su orijentalni kultovi (osim Mitrin i Izidin, koji su se širili posvuda) najviše bili ukorijenjeni u panonskim gradovima Akvinkumu, Brigeciju, Karnuntumu, gdje su bile stacionirane legije čije je ljudstvo bilo rekrutirano djelomično od Orijentalaca i to, kako je analiza pokazala, od onih iz Male Azije, Sirije i sirske susjedstva. Bez sumnje je i dosta civilnog pučanstva doselilo u te gradove, te je i ono pridonijelo intenzitetu tih kultova. Svakako su ti Orijentalci oduševljeno primili cara g. 202., koji je bio tako sklon orijentalnim bogovima i koji se upravo vraćao s Istoka.⁴⁰

Sve je ovo uvodno bilo potrebno kazati, tj. i o doba dinastije Severâ i o detaljnim studijama u vezi s tom dinastijom, da bi spomenici, koji su se u Mursi iz toga vremena našli, mogli što življe progovoriti. Ako se analizom epigrafskog materijala moglo toliko novog svijetla unijeti u područje Donje Panonije, naročito uzduž limesa, onda se, kad i ne bi postojali spomenici, već po samoj analogiji mora zaključiti, da je Mursa, kao utvrđeni grad u neposrednoj blizini limesa, također osjetila blagodati procvata i obnove Panonije. Mora se očekivati da je Septimije Sever nesamo g. 202. prošao kroz Mursu na svom inspekcijom putu, nego da je i vojska ovdje stacionirana, osjetila iste olakšice kao i drugdje vojska u Panoniji; zatim, da se i ovdje podiglo novih građevina i hramova ili da se pristupilo restauracijama već postojećih; da su i ovdje

procvali orijentalni kultovi i da su i Mursijci podigli u čast carskog pohoda bar kakav kip, slavoluk ili natpis.

III

Ovdje priopćujem veoma oštećeni i krnji natpis na ploči od krupnozrnatog mramora, koji se našao, kako je zapisano, u donjem gradu Osijeku na obali Drave (inv. 649). Kada se našao nije nam zapisano, ali bi se moglo zaključiti da je to bilo u 30-tim godinama ovoga stoljeća. Da se našao ranije, sigurno bi ga publicirao pok. direktor muzeja Celestin, koji je (osim Brunšmida i Hoffillera) sve značajnije osječke natpise i nalaze svoga vremena publicirao. Poslije Celestinove smrti kroz niz godina više se osječki epigrafski materijal nije publicirao. Kamen koji je bio slomljen u 4 dijela, danas je sastavljen i utisnut u cementnu podlogu, da može stajati. To je desni gornji ugao jedne natpisne ploče koja je bila uokvirena trostrukom profilacijom. Kako su uklesana slova bila jako istrošena, morala su se bijelo obojiti, da bi se mogla čitati i sa fotografske snimke. Visina slova varira između 0,06 i 0,04 m, a dimenzije ploče (bez cementnog okvira) su 0,85 × 0,62 × 0,11 m. Čita se (vidi sl. 1):

P. P.
 PE]RTINACIS (C I u ligaturi)
 AVGG.
 — — — — —
 NOS]TRORVM.
 — — — — —
 NDVS
 SEVCHAM
 VETU]STATE
 SO]LO

Ploča je dakle postavljena u doba vladanja dva cara i to za Septimija Severa, koji se volio nazivati i po imenu svoga prethodnika Pertinaksom i za njegova sina Marka Aurelija Antonina. U 4. redu mora da je bilo zapisano ime carevića Gete, koje je poslije za Karakaline samovlade i nakon umorstva Gete moralo biti eradirano.⁴¹

Po brojnim analogijama s područja Dacije, Mezije ili Panonije, na kojima se često ponavljaju na natpisima ovoga vremena izrazi kao »muros cespiticios castrorum e vestustate dilapsos lapide eos restituerunt« (Drobeta), ili »canabas refecerunt« (Viminacium), ili »impendis suis templum a solo exstruxerunt« (Intercisa), ili »templum a solo cxstruxit« (Intercisa), ili »templum Dolicheni vetustate conlapsum restituerunt curante« (Gorsium), ili »templum a solo extractis a novo impensis suis renovavit« (ad Statuas), ili »templum vetustate conlapsum impendio suo restituerunt« (Stixneusiedl)⁴² — na našoj je ploči bilo napisano, da je **netko nešto** (hram, svetište, zidine, kanabe ili dr.) »a vetustate (collapsus ili collapsam) a solo (exstruxit) t. j. od starosti porušeno iz temelja nanovo sagradio. Tko je to bio nažalost ne znamo, jer je kamen suviše oštećen došao do nas, no ime mu se završavalo na — ndus; što je to bilo ne znamo, jedino bi se moglo po neobičnom i nerimskom

fragmentu riječi SEVCHAM zaključiti, da se radi o nečem orijentalnom. Da li je podignut hram, svetište ili nešto drugo i to ne možemo znati, no ono što je nanovo iz temelja bilo podignuto, bilo je od starosti ruševno. Da se to desilo za vladanja oba cara i carevića Gete u vremenu između 198. g. kad je Sever starijeg sina proglasio augustom, a mlađeg cezarom i između 209. g. kad je Geta također proglašen augustom, to je izvan sumnje. No vjerojatno je, da se to desilo baš u čast carskog pohoda Mursi, da su iz ruševina podigli neki stari hram ili svetište, kao i drugdje u gradovima uzduž panonskog limesa.

Drugi spomenik, koji je također u vezi sa Severom i Karakalom, iako se ne može dokazati veza s g. 202., to je neznatni fragmenat jedne oveće natpisne ploče. Nalazila se sve do g. 1948. g. ugrađena u dvorišni zid kuće br. 157 u Bilju (gospodarska zgrada šumske uprave). Uprava muzeja dala je taj kamen zajedno s nekoliko drugih tamo uzidanih, prenijeti u muzej, jer je smatrala, da su ti spomenici porijeklom iz Murse i da su vjerojatno iskopani krajem 18. stoljeća i preneseni u Bilje, da krase tadanje vlastelinske zgrade.⁴³ Taj je kamen vapnenjak, sa svih strana otučen; dimenzije su mu $0.48 \times 0.36 \times 0.095$ m; visina slova od 0.050 do 0.055 m; inv. br. 6143. Prema CIL III 10269 natpis se ima čitati ovako (sl. 2):

IMP(ERATORI). CAES(ARI). L(VCIO). SEPTIM(IO) SEVERO]
 PIO. PER]TIN[ACI. AVG(VSTO). ARABICO
 A]DIABENIC[O. PARTHICO. MA
 X]IMO. ET. IMP[(ERATORI). CAES(ARI). M(ARCO) AVR(ELIO). AN
 T]ONINO . PI[O . FEL(ICI) . AVG(VSTO) . ET
 P(VBLIO) . SEP(TIMIO) . GET(AE) . NOB(ILISSIMO) . CAES(ARI)
]ASTIN[VS . PRAEF(ECTVS?)
 CO]H . I . ALP[INORVM] (L P u ligaturi)
 D]EV[OTVS

Kako se vidi na slici, 5. postojeći redak je eradiran, jer se tu nalazilo zapisano ime Geta; u 6. redu još se vidi ostatak slova C, te se svakako mora čitati Castinus.

Ovaj kamen spominje Brunšmid⁴⁴ i također ga smatra osječkim, ma da se u ono doba, kad ga je publicirao (g. 1900) još nalazio u Bilju. On smatra, da je »pri koncu 2. ili početkom 3. stoljeća u Mursi boravila jedna auksilijarna kohorta, valjda prva alpinska, pa da je jedan njezin časnik, koji se je valjda zvao Asinius (sic!), podigao nekakav spomenik u počast careva Lucija Septimija Severa i Marka Aurelija Antonina (Caracalle) i carevića Publija Septimija Gete. To se je moralo dogoditi iza godine 198, kada je Caracalla dobio naslov Augusta, a prije godine 211, kada je Septimius Severus umro.« Zaključivanje je tačno, samo je ime dedikanta krivo pročitano, jer prema sačuvanim slovima ne može se upotpuniti na Asinius.

Dr. Fitz, koji je rekonstruirao put oba cara i carske familije (koliko se znade, bili su na tom putu osim cara i carevića još i Julija Domna i Karakalina zaručnica Fulvija Plautila), kaže, da se u pomanjkanju dokaza ne može tvrditi da li ih je put vodio neposredno iz Sirmija na limes uzduž Dunava, te su počeli inspekcijom kod Malate, ili, da li su preko

Cibala i Murse stigli do limesa. Obzirom na svrhu puta, vjerojatnije je, da su odmah krenuli na limes, no ipak i u tom slučaju mora da su se dotakli i Murse. Iz Murse, nastavlja dr. Fitz, nije poznat nijedan spomenik o carskom pohodu, a natpis CIL III 10269 (to je naš natpis) bi se samo onda mogao odnositi na ovu prigodu, ako bi se redak 7—8 (sic!) mogao upotpuniti ovako: C. Iul(ius) C]astinu[s trib(unus) mil(itum) / le]gionis I. a[di(utricis) . . što je jedva vjerojatno.⁴⁵ Dakako da to ne može biti, jer se nužno mora čitati coh I. alp[(inorum) (l i p stoje u ligaturi). Točnije datiranje nego li što je Brunšmid učinio (vrijeme između 198 i 211) vrlo je teško, jer je natpis jako fragmentaran. On je svakako u vezi s obnovom i procvatom Panonije, pa tako i Murse u to doba.

Što se imena Castinus tiče, ako se odnosi na C. Julija Septimija Kastina, onda je to namjesnik Panonije Inferior iz posljednjih godina vladanja Septimija Severa, koji je bio u volji carskoj porodici i prijatelj Karakale. Iz Akvinkuma potječu 3 natpisa s kraja 212. g., koji ga slave kao pobjedonosnog vojskovođu, jer je odbio teške napadaje barbara. Kako je Kastin tada već bio consul designatus mora se uzeti za sigurno, da je tokom 213. g. bio consul suffectus, dok je na njegovo mjesto došao L. Kasije Pije Marcellin (L. Cassius Pius Marcellinus),⁴⁶ koji je također bio Karakalino povjerljivo lice, te je u tom svojstvu primao različite važne misije. Kastin je poslije, poput mnogih Karakalinih prijatelja (pa vjerojatno i Marcellin) morao to svoje prijateljstvo platiti životom za cara Elagabala.⁴⁷ Ako je dakle na našem natpisu spomenut namjesnik Donje Panonije, onda se natpis jedino može odnositi na posljednje godine vladanja Septimija Severa.

Što se pak tiče coh. I. alp.(inorum), ona također zadaje poteškoća za datiranje. Prvo zato, jer se jedan spomenik iz Lusonija, na kome se spominje coh. I. alp(inorum) eq(uitata) mora datirati s godinom 202., te smatrati, da je ona tada bila u Lusoniju, dakle nije mogla u isto doba biti u Mursi.⁴⁸ (Bila je do 184. g. u Intercizi, a tada je u vezi reorganizacije na limesu g. 184./5. dospjela u Lusonij, dok je na njeno mjesto u Intercizu došla cohors I Hemesenorum⁴⁹). — Drugo, coh. I. alp(inorum) pedit(ata) došla je u Alisku 184./5., gdje je zamijenila cohors I Noricorum⁵⁰ i tek u vremenu između 203. do 209. g. vratila se u Lusonij.⁵¹ Čini se, da dr. Fitz smatra, da je ipak equitata, ali prije 209. g. u Mursi postavila natpis, o kojem je riječ, i to kad je Geta još bio cesar.⁵² Navodim ove prethodne rezultate istraživanja dra Fitza u vezi s pješaćkom i konjaničkom prvom alpskom kohortom samo da naglasim, da je teško dokazati, da je naš natpis u vezi sa carskim pohodom 202. g., no da je vjerojatno, da spada u nešto kasniji period, tako da će se Brunšmidova donja granica datiranja morati pomaći najranije u g. 208. dok gornja granica tj. g. 211. ostaje kao utvrđena, jer je to godina smrti Septimija Severa. Nakon ove analize može se samo to reći, da je krnji natpis možda u vezi s kasnijim godinama vladanja rečenog cara i da govori o tom, da je namjesnik Donje Panonije (?) Kastin nešto uradio u počast oba cara. Posljednja riječ, koja bi mogla značiti devotus, označuje Kastina kao odanog prijatelja carevima.

Treći spomenik iz doba Septimija Severa također je teško oštećen, ali daje mogućnosti naslućivanja da je još nešto bilo učinjeno u počast carevima. To je donji dio jedne baze od vapnenca, koji je nekada bio uzidan s toliko drugih spomenika Murse u temelje stare gornjogradске župne crkve u Osijeku, a izvađen je odatle g. 1898. prilikom rušenja crkve i pohranjen u muzeju. Već g. 1900. publicirali su ga Brunšmid i Liebl.⁵³ Taj fragmenat baze naročito je otučen s lijeve strane, no ipak je s prednje strane sačuvana u dva reda trostruka profilacija, a između nje, kao i nad njom uklesan je ostatak natpisa. Dimenzije kamena $0.56 \times 0.59 \times 0.40$ m; visina slova 0,02 do 0,035 m; inv. br. 2599. — Natpis se prema Brunšmidu čita: DONVM DEDIT nad gornjom profilacijom, dok između profilacija čita se IDIBVS IVLIIS POMPEIANO ET AVITO CONSVLIBVS. Prema tome tu je nad profilacijom zapisan završetak zavjetne formule, dok je između profilacija sačuvan datum »15. srpnja za kozulovanja Pompejana i Avita«, a to je bilo 209. g. n. e. Brunšmid misli, da se tu radi o donjem dijelu jedne are, dok Liebl misli, jer je kamen bio uzidan zajedno s torzom kipa Merkura (?), koji bi po proporcijama mogao odgovarati bazi, da je baza služila za kip. Budući da su u temeljima stare župne crkve bila uzidana razna spolia iz rimske Murse, to obzirom na Lieblovo mišljenje, nije nužno pomišljati baš na Merkurovu statuu. Znajući za obilje sačuvanih natpisa u čast Septimija Severa uzduž panonskog limesa, mi i taj kamen, koji nesumnjivo spada u njegovo doba, dovodimo u vezu s popularnošću toga cara i s procvatom Murse u njegovo doba, te pomišljamo da je kamen mogao služiti kao baza kipu samoga cara; takav je slučaj bio u Lugiju, gdje su 202. g. dvije kohorte podigle po jedan kip Septimiju Severu i po jedan Karakali.⁵⁴

Konzul Pompejan, kaže Brunšmid, može biti identičan sa sinom Lucile, kćeri cara Marka Aurelija i Tiberija Klaudija Pompejana, za kojeg se zna da ga je Karakala dao ubiti,⁵⁵ a valjda i s onim Tiberijem Klaudijem Pompejanom, vojničkim tribunom prve legije Minervije, koji je za zdravlje cara Septimija i cijele njegove kuće dao u Lionu načiniti žrtvenik Matronama (CIL III XIII/1766). Konzul Avit možda je, nastavlja Brunšmid, isti onaj konzul »Q. Lollianus Q. f. Poll. Plautius Avitus«, kojemu cijelu karijeru navodi jedan spomenik, nađen u atriju Veste u Rimu. — Opaska Brunšmidova o Pompejanovom spomeniku u Lionu za zdravlje cara i cijele njegove kuće samo potkrepljuje naše mišljenje da je taj kamen vrlo vjerojatno bio baza od kipa, možda i od are, podignute za zdravlje ovoga cara.

Iz vremena Karakale ne posjedujemo nikakav spomenički materijal, koji bi se ma kako dao dovesti u vezu s njegovom vladavinom. Što se Murse tiče treba se osvrnuti na edikt 212. g. Brunšmid doduše kaže,⁵⁶ da daleko najveći broj po imenu nam poznatih mursijskih stanovnika ---

svega 28 osoba — ima aurelijsko obiteljsko ime. Njemu se čini vjerojatnim, »da su carevi Antonius Pius i M. Aurelius pučanstvo kolonije pojačali novim građanima, jer da to aurelijsko ime Mursijaca barem u nekoliko slučajeva ne stoji u savezu sa Caracallinim općenitim podjeljenjem građanskog prava, posvema je sigurno«. No za Interizu čitamo, da je također velik dio njenog stanovništva nosio ime Aurelius i da su do tog imena došli putem Constitutio Antoniniana, tj. ediktom 212. g.⁵⁷ Prema ovoj analogiji možda je potrebno i Brunšmidovo mišljenje malko preinačiti i pretpostaviti, da je i u Mursi oveći broj građana u Karakalino doba došao do imena Aurelius.

Možemo još napomenuti, da je u doba Karakale poslije Julija Septimija Kastina postao prefektom Donje Panonije Lucije Kasije Pije Marcellin (212. do 214. g.), koji je, kako je već ranije rečeno, pripadao najužem krugu carevih prijatelja, jer su mu bili povjereni specijalni zadaci u Panoniji, Makedoniji i vjerojatno i u Dalmaciji. G. 214. Karakala je posjetio provincije na Dunavu, gdje su tada bile u toku i borbe sa susjednim barbarima i značajna građevinska djelatnost i dalekosežna reorganizacija provincije. U to doba Donja Panonija postaje konzularna provincija, kojoj je prisajedinjen Brigecio. G. 214. Marcellina zamjenjuje Lucije Alfen Avicijan i on je valjda bio prvi namjesnik Donje Panonije s konzularnim rangom.⁵⁸

Prionućujem četvrti kamen koji također nesumnjivo spada u doba Severâ. To je ara od sivog kamena vapnenca velikih dimenzija. Začuduje što se samo s lijeve strane gore i dolje nalaze profilacije, dok je desna strana ravna. Na lijevoj je pobočnoj strani u reljefu prikazan urceus, dok se na desnoj nazire da je bila prikazana patera. Kamen je sav istrošen, a gornji ugao je otučen; i stražnji dio je mjestimično teško oštećen. Budući da se patera još nazire, mora se zaključiti, da je ara i s desne strane imala profilacije, koje su kasnije iz nepoznatog razloga otučene. Dimenzije su $2.00 \times 0.83 \times 0.58$ m; visina slova u gornja dva reda 0.08, donjeg još vidljivog reda 0.04 m; inv. br. 643. Kamen je do 1947. g. s još nekim drugim rimskim kamenima ležao u parku pred nekadašnjim plemićkim dvorcem Adamovićevih u selu Tenji. Od posljednjih privatnih vlasnika dvorca, Bartolovićevih, potječe podatak, da je ta ara nekad stajala na mjestu zvanom »Draueck« na desnoj obali Drave blizu ušća u Dunav i da je svojevremeno odande otpremljena u Tenju, da služi kao ukras u parku. Tek g. 1947. ona je prenesena u muzej. Zanimivo je dodati, da je taj kamen na početku 19. stoljeća tražio ugarski palatin Josip, prigodom velike sabirne akcije širom Hrvatske i Slavonije, za mađarski narodni muzej, ali ta ara, kao na sreću i poneke druge vrijedne starine, nije nikada dospjela tamo.⁵⁹

Natpis (sl. 4) sadržavao je 12 redaka; prva dva retka bila su klešana krupnim slovima, ostali redovi sitnije. Sačuvana su samo prva dva reda i posljednji, sve ostalo je bilo eradirano u antiki. Ipak su se dale,

i danas se još mogu, pročitati poneke riječi 2. 3. 4. i 11. retka. Prema CIL III 10263 čita se:

DANUVIO

ET DRAVO

PRO SA]LVT[E]ET IN[COLVMIT(A

TE? IMP(ERATORIS) CA]ES(ARIS) M(ARCI)

AVR(ELII) ANTONINI DIV]I

ANT]ONINI [MAGNI F]IL(II)

[L(EGATVS) AVG(VSTI)]

PR(O) PR(AETORE)

Nama nepoznati namjesnik podigao je taj žrtvenik riječnim božanstvima Danuvija i Drava za zdravlje i sigurnost cara Marka Aurelija Antonina Elagabala.⁶⁰ (Naknadna adopcija, koju je Septimije Sever poduzeo 196. g. u Viminaciju, da bi svoju kuću oslonio na sjajnu uspomenu cara Marka Aurelija, odražuje se na ovom kamenu, jer se i Elagabal, inače nevrijedan vladar naziva ovdje imenom cara filozofa. On se tim imenom nazvao već g. 218. prilikom svoje proklamacije za cara, a time što se nazivao sinom M. Aurelija Antonina Magna i unukom Severovim on se oslonio na Severovu dinastiju i iskoristio njenu popularnost. Da je to sve učinjeno na nagovor stare ali lukave Julije Meze, jasno je, jer je Elagabal bio pri nastupu na prijestolje tek 14-godišnji dječak).⁶¹ I na našem se spomeniku on naziva sinom Antonina Magna, tj. Karakale. Carevo i namjesnikovo ime još je u antiki bilo eradirano, jer im se iza njihove smrti uspomena proklela.

Iz vremena između 218. i 220. g. poznat je kao namjesnik Donje Panonije Poncije Poncijan, te možemo pomišljati, da je njegovo ime bilo na našem spomeniku zapisano i to prema analogiji natpisa na miljokazu, koji se našao kod Intercize na odsjeku ceste Aquincum—Mursa. Natpis kaže: [Imp(eratori) Caes(ari) / M. Aur(elio) Antonino P(io) f(elici) Aug(usto),] / divi Anto / nini M(agni) P(ii) fil(io), / divi Severi / nep(oti) pont(ifici) max(imi) trib(unicia) / potes(tate), p(atri), p(atriae), co(n)s(uli), proco(n)s(uli) / curante / Pontio Pontiano / co(n)s(ulare) leg(ato) eius pr(o) pr(aetore) / ab Aq(uinco) m(ilia) p(assuum) XLVIII, a na temelju njega može se njegovo službovanje datirati s g. 218.⁶² Njegova djelatnost pada dakle u prve godine vladanja Elagabala, a njega je vjerojatno zamijenio Septimije Flak. Kako je Poncijanov prethodnik Elije Trikcijan bio maknut s položaja još za Makrina, može biti, da je Poncijanovo namjesnikovanje počelo pod Makrinom, početkom 218. g. Budući da je svoj položaj zadržao za Elagabala, to on vjerojatno nije pripadao užem krugu pristalica Makrinovih. Dokazati se ne može da je Poncije Poncijan podigao aru, ali se po analogiji može naslućivati. Riječna božanstva Danuvius i Dravus, premda su autohtona, ipak su u ovo doba dobila neko jače simbolično značenje u vezi s limesom. O tome svjedoči i činjenica, da je aru bogovima Dunavu i Dravu podigao nitko

manji nego namjesnik Donje Panonije, dakle poglavar, kojemu je na brizi obrana carstva na Dunavu i Dravi. Ogromna ara u našem muzeju tek sada u sklopu historijskog zbivanja u doba Severâ dobiva svoje pravo značenje: ona izražava veliku aktuelnost dunavskih provincija i dunavskog limesa, a s tim i značaja utvrđenog grada na utoku Drave u Dunav — Murse.

I za vlade Severa Aleksandra posvećena je briga i pažnja dunavskim provincijama, kako je spomenuto. I taj je car hrleći na istočno bojište prošao kroz Ilirik i Traciju. Da bi se mogao oduprijeti Perzijcima, on je upotrijebio legije s Rajne i Dunava. Vojničkim cestama obratio je veliku pažnju, naročito na Dunavu, o čemu govore brojni natpisi.⁶⁴ U to doba bio je konzularni legat Panonije Inferior najprije Flavije Elijan, a zatim Flavije Marcijan (oko 231.).⁶⁵

Budući da su se našla kod željezničke stanice Rácalmás u Madžarskoj prije nekoliko godina 3 rimska miljokaza: jedan iz vremena Septimija Severa, drugi iz doba Makrina, treći iz Severa Aleksandra, sva tri s oznakom 43 MP od Akvinkuma — dalo je to povoda istraživanjima, te se moglo doći do značajnih rezultata u vezi popravaka rimskih cesta između Akvinkuma i Murse. Prema rezultatima dra Fitza, Septimije Sever započeo je akcijom popravaka g. 198. u Donjoj Panoniji i zatim tom akcijom nastavio i na Zapadu. Taj posao rekonstrukcije obavljao se u sekcijama i obuhvatao je i osmatračnice, mansiones, sve vrsti vojničkih zgrada, pa dakako i mostove. Velike akcije popravaka nastavile su se i za Makrina, Severa Aleksandra i Maksimina. Kako spomenici pokazuju, za Septimija Severa dovršeni su popravci samo do izvjesne mjere, no opća restauracija uslijedila je od 217. g. dalje pod Makrinom i Diadumenom, kad je Elije Trikcijan bio namjesnikom provincije. No i ona je bila prekinuta te nastavljena — sudeći po velikom broju sačuvanih miljokaza — g. 230. za Severa Aleksandra, te ponovo između 235. i 237. g. za Maksimina. Sever Aleksandar nastavio je s popravcima, gdje su bili prekinuti za Makrina, dok je Maksimin zahvatio tamo, gdje se prekinulo za Severa Aleksandra, a to je bilo na najjužnijem sektoru.⁶⁶

Jedan od važnih svjedočanstava tih rekonstrukcija cesta jeste onaj miljokaz, koji se u Katančićevo doba našao na cesti sjeverno od Osijeka, kojim je povodom Katančić napisao svoju »Dissertatio de columna miliaria Romana ad Eszekum reperta«⁶⁷ i miljokaz datirao s g. 236., jer je podignut prilikom dolaska cara Maksimina u Sirmij, da zimuje ovdje i da pripremi proljetnu ekspediciju na Sarmate. — S velikom akcijom restauracije cesta u 3. stoljeću stoji u vezi također miljokaz cara Maksimina, koji se našao 1856. g. na cesti Poetovio-Mursa kod Podgajaca.⁶⁸ Miljokaz, koji je 1905. g. nađen na lijevoj obali Drave nasuprot donjem gradu u Osijeku, nažalost se ne da datirati, jer je natpis suviše krnj: ... Aug(usto) / nos(tro) / Ab Aq(uinco) / m(ilia) p[assuum) / CL,⁶⁹ no mora se pomišljati da i on spada u jednu od velikih akcija 3. stoljeća.⁷⁰

Prema istraživanjima Brunšmida mnogo je Mursijaca u doba Severâ bilo u vojničkoj službi izvan zemlje. U Rimu su služili u pretorijanskim kohortama. U sačuvanim popisima tih vojnika tamo se spominje

g. 209. neki [Au]relius Aelianus i Aurelius Decoratus; u doba Karakale neki [?Ni]grianus; u doba Severa Aleksandra služilo je tamo bar 6 Mur-sijaca i to: u 5. kohorti, u Feliksovoj centuriji Marcus Aurelius Cassius, Markov sin i Marcus Aurelius Ginia, Markov sin; u Vitalovoj centuriji iste kohorte Marcus Aurelius Fuscinus, Markov sin, u . . . ntinovoj cen-turiji šeste kohorte speculator Marcus Aurelius Marcianus, Markov sin; u Justinovoj centuriji iste kohorte Marcus Aurelius Septimius, Markov sin; u Romulovoj centuriji sedme kohorte Marcus Aurelius Vitalis, Mar-kov sin. U Rimu je umro u doba Karakale ili Elagabala Aurelius Dassius, vojnik druge partske legije, rodnom iz Murse.⁷¹

Htjela bih upozoriti na još nekoliko spomenika Murse, kod kojih se ne može dokazati da spadaju u doba Severâ, ali se mogu s tim vre-menom dovesti u vezu.

U muzejskom lapidariju postoji oveća ploča od vapnenca, kojoj su dimenzije $0,75 \times 1,20 \times 0,22$ m (inv. br. 638). Po djelomično sačuvanom rubu lijevo gore i dolje i po velikim, ali malobrojnim sačuvanim slovi-ma, može se zaključiti da je ploča bila prilično izduženog oblika i da je imala samo 4 retka od kojih su prva dva na sačuvanom fragmentu pot-puno eradirana, dok su se u donja dva reda sačuvale samo dvije riječi. Visina slova je u prva dva reda 0,10, u trećem redu 0,08, u četvrtom redu 0,07 m. Mogu se pročitati jedino riječi: C O N S V M P

R E S T

Ploča je nađena ljeti 1937. g. u Dravi blizu ostataka rimskog mo-sta u donjem gradu Osijeka. Ako je ploča, kako je vjerojatno, bila u vezi s mostom mora se natpis upotpuniti na formulu «pontem vetustate con-sumptum restituit». Budući da je ime cara eradirano, mora se pomisliti na Karakalu ili Elagabala, no vjerojatnije na prvoga, koji je i inače bio veliki graditelj. Zna se da je postojao kameni most iz vremena Hadrija-nova; možda je on u doba reorganizacije Panonije 214. g., jer je važan bio za cestovnu mrežu na limesu, morao biti restauriran.

G. 1927. našao se u Osijeku kip »Tyche« grada Murse, koji se danas nalazi u zagrebačkom arheološkom muzeju. Sačuvan je donji dio ženske figure, koja se desnom nogom uprla o neko uzvišenje, uz koje se privi-nula plivajuća figurica bradatog muškarca s dugom kosom. Taj simbo-lični kip sretnog udesa grada na rijeci srodan je po svojoj koncepciji po-znatom kipu »Tyche« grada Antiohije, na kojem je bradati muškarac simbol riječnog boga Oronta, dok je na osječkom kipu to simbol riječnog boga Drava.⁷² Ovaj je kip mogao služiti kao ukras mostu; da li u doba Severâ, ne može se dokazati.

Isto se tako ne može dokazati, već samo pretpostaviti, da bi i nat-pisna ploča, koju prof. M. Bulat u ovom broju Osj. zbornika objavljuje (v. str. 14), a koja se našla na samom limesu sjeverno od Murse (na Dra-gojlovom brijegu) bila povezana s vremenom Severa. Lahko je zamisliti da bi ona bila jedan od mnogobrojnih tipičnih natpisa iz g. 202. kad je Septimije Sever ovuda prolazio na svom inspekcijom putu. U najkra-ćem krnjem obliku ona kao da nam kaže »Marti et Victoriae pro salute augustorum nostrorum« ili »augusti nostri«.

Što se tiče naročitošć širenja orijentalnih kultova u to doba, možemo upozoriti na postojanje spomenika Mitrinog kulta u Mursi, koje također objavljuje prof. M. Bulat u ovom svesku Osj. Zbornika. U novije doba našle su se u Osijeku votivna ruka sa simbolima Sabacijeva kulta i fragmenat kultne posude s tim istim simbolima (oba predmeta su još neobjavljena). Dr. Fitz misli, jer je Septimije Sever bio ljubitelj kultova svoje afričke domovine, da se oveći broj Heraklovih kipova, nađenih u Osijeku (kao i drugdje na području antikle Panonije), ima pripisati obnovi Heraklovog svetišta u Mursi povodom pohoda cara Septimija Severa u 202. g.⁷³ I Brunšmid nam kaže da među antiknim spomenicima iz Osijeka pada u oči razmjerno veliki broj Heraklovih likova, pa da je vrlo vjerojatno da potječu iz jednoga svetišta. Iz Murse potječe i žrtvenik, koji je postavio Heraklu neki Kaj Valerije Mucijan, a koji se nalazi u Narodnom muzeju u Budimpešti.⁷⁴ Zasada postoji premalo predradnji u tom smjeru, da li su naime spomenici orijentalnih kultova u Panoniji pa tako i u Mursi nastali većinom tek u doba Severa, ili su prodrli amo i ranije, kao što je to slučaj bio i drugdje u rimskom carstvu.⁷⁵

Na temelju 4 ovdje objavljena kamena, na temelju istraživanja dra Fitzia i na temelju spomenutih Brunšmidovih istraživanja o mursijskim vojnicima, može se tvrditi da je Mursa u doba Severâ bila dionik obnove i procvata Panonije i da je odigrala važnu ulogu u obrani carstva. U doba Septimija Severa neka je građevina restaurirana; namjesnik Panonije Inferior Kastin (?) podigao je ili restaurirao također nešto u čast oba cara; možda je ara ili kip bio g. 209. podignut na bazi, na kojoj su zapisana imena konzula Pompejana i Avita. U doba Elagabala podignuta je ara velikih dimenzija Danuviju i Dravu u počast cara, čime se naglasila važnost tih rijeka u obrani carstva. Mursijski vojnici služili su u Rimu u pretorijanskim kohortama. Sve to ima svoje mjesto u sklopu historijskog zbivanja u ono doba. Malo se toga sačuvalo, ali je sigurno mnogo toga postojalo, što se izgubilo tokom stoljeća nesmiljenog uništavanja rimskih starina u Osijeku.

Ovom studijom vremena dinastije Severâ, koja je mnogostruko bila zbog nemira s onkraj Dunava i zbog svojih ratnih operacija, povezana s panonskim provincijama, s panonskim legijama, kao i s dunavskim limesom, moglo se postići bolje ocjenjivanje spomeničkog materijala našega muzeja i bolje sagledavanje uloge, koju je Mursa u toku općih događaja tada imala. Pri tom su od neprocjenjive vrijednosti bili najnoviji rezultati mađarskih arheologa, s kojima nam je zajednički to, da obrađujemo terene, koji su u antiki stoljećima činili cjelinu.

BILJEŠKE

¹ Tacger, Das Alttertum II Stuttgart 1942 3. Aufl. 435/6

² Maškín, Istorija starog Rima, Beograd 1951 str. 463, 464

³ Weber-Baldamus, Lehr-u. Handbuch der Weltgeschichtc, 22. Aufl. Leipzig, 1919 I str. 688

⁴ Alföldi, A conflict of ideas in the late Roman Empire, Oxford 1952 str. 49, 50

⁵ Alföldi, op. cit. Str. 96—124 obuhvaća poglavlje V. u kojem se govori o kasnoantičkom idealu kulture i njegovom sukobu s ilirskim vojničkim duhom.

- ⁶ Schiller, *Gesch. der röm. Kaiserzeit*, Gotha 1883 I, 2 str. 927, 928; Cassii Dionis Cocceiani *Rerum romanarum libri octoginta*, ed. Bekker, Lipsiae 1849 T. II. str. 363 i dalje
- ⁷ Schiller, op. cit. I, 2 str. 928, 597; *Herodianus ab excessu Divi Marci* 1. VIII, ed. Bekker, Lipsiae 1855 (taj mi izvor nije bio pristupačan)
- ⁸ Schiller, op. cit. I, 2 str. 595, 923, 924
- ⁹ *Scriptores Historiae Augustae*, ed. H. Peter, Lips. 1865, vol. I, str. 125 i dalje
- ¹⁰ S. A. Victoris *Historia Romana*, ed. Gruner, Vienna 1806 II: S. A. Victoris *De Caesaribus Historiae* str. 74—94; *Excerpta ex libris S. A. Victoris De vita et moribus imperatorum Romanorum*, str. 254—262
- ¹¹ *Eutropii Breviarium Historiae Romanae*, Lips. 1849, str. 49, 50
- ¹² Schiller, op. cit. str. 925; *Das Corpus civilis in's Deutsche übersetzt* II Aufl. Leipzig 1839 (Verl. Karl Focke)
- ¹³ Hertzberg, *Gesch. des römischen Kaiserreiches* (u *Allgemeine Gesch.* ed. Oncken II, 1/Berlin 1880 str. 518, 529
- ¹⁴ Schiller, op. cit. I 2 str. 705—709
- ¹⁵ Schiller, op. cit. I 2 str. 711, 712
- ¹⁶ Schiller, op. cit. I 2 str. 714, 715
- ¹⁷ Schiller, op. cit. I 2 str. 721, 722
- ¹⁸ Schiller, op. cit. I 2 str. 723—725
- ¹⁹ Schiller, op. cit. I 2 str. 725; Cohen¹ *Sept. Sever* br. 256, 260, 269—275
- ²⁰ Schiller, op. cit. I 2 str. 726—729 i 732
- ²¹ Schiller, op. cit. I 2 str. 733
- ²² Schiller, op. cit. I 2 str. 745, 746
- ²³ Schiller, op. cit. I 2 str. 749
- ²⁴ Schiller, op. cit. I 2 str. 762
- ²⁵ Schiller, op. cit. I 2 str. 781, 782
- ²⁶ Za studij ovoga vremena poslužila sam se i sa Hertzberg, *Gesch. des röm. Kaiserreiches*, Berlin 1880 (ed. Oncken, i, Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser*, Leipzig 1909 II str. 244—283
- ²⁷ Schiller, op. cit. I 2 str. 772
- ²⁸ J. Fitz, »Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 U. Z. u *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 11. 1959
- ²⁹ Alföldi, *Archaeologiai Ertesítő*, 1940, 198
- ³⁰ *Cod. Just. L. II, Tit. 32* (*Corpus iuris civilis*, Leipzig, 1832 str. 36)
- ³¹ J. Fitz, op. cit. str. 239—251
- ³² J. Fitz, op. cit. str. 251, 252
- ³³ J. Fitz, op. cit. str. 239—248
- ³⁴ J. Fitz, op. cit. str. 248
- ³⁵ *Uscor. i Brunšmid, Kameni spomenici*, VHAD IX str. 141/142
- ³⁶ Schiller, op. cit. I 2 str. 730, 731, 739
- ³⁷ J. Fitz, op. cit. str. 257
- ³⁸ J. Fitz, op. cit. str. 258—263; on ukazuje, da je na to prvi upozorio Domaszewski
- ³⁹ Domaszewski, op. cit. II, str. 245, 246; on pripisuje također Siriji, i posebno Juliji Domni veliki religiozni utjecaj na Severa, što više on veli, da je cara ta vjera suprotstavila grčkoj ideologiji, na kojoj je bazirana i rimska kultura i otuda se u njemu rodila mržnja na poredak rimske države i na prevlast grčko-rimske civilizacije. Domaszewski nam i inače daje osebujnu i negativnu ocjenu svih članova dinastije Severa.
- ⁴⁰ J. Fitz, op. cit. str. 258—263
- ⁴¹ Po mišljenju prof. M. Bulata, moglo bi se u 5. redu osim nos]trorum pomišljati i na čitanje cas]trorum, te bi u tom slučaju osim careva i carevića na natpisu bila spomenuta i Julija Domna kao mater castrorum; nju kao takovu spominju i natpisi u Araboni i Petoviju (Fitz, op. cit. str. 245 i 246).
- ⁴² J. Fitz, op. cit. str. 238, 239, 240, 241, 244, 245
- ⁴³ *Os. Zbornik*. IV, 1954 str. 169; bar za jedan od tih spomenika iz Bilja imamo očit dokaz, da potječe iz Murse, jer ga je Katančić publicirao u »*Istri adcolarum geographia vetus*«, Budae, 1826, Pars I str. 142 br. 286 s oznakom »Eszekini«.
- ⁴⁴ Brunšmid, *Colonia Aelia Mursa* u VHAD, IV, str. 25
- ⁴⁵ J. Fitz, op. cit. str. 248

- ⁴⁶ J. Fitz, L. Cassius Marcellinus, *Acta antiqua academiae scientiarum Hungaricae*, 1960, Tom. VIII Fasc. 3—4 str. 408, 409
- ⁴⁷ J. Fitz, *op. cit.* str. 415
- ⁴⁸ J. Fitz, *Der Besuch des Sept. Sev.* str. 240
- ⁴⁹ J. Fitz, Wann kam die Cohors I Milliarum Hemesenorum nach Intercisa? *Arch. Ert.*, 1959, 2 str. 143, 144
- ⁵⁰ J. Fitz, Die Militärdiplome aus Pannonia Inferior in der zweiten Hälfte des 2. Jahrh., *Acta antiqua acad. scient. Hungar.* Tom. VII, Fasc. 4, str. 434
- ⁵¹ J. Fitz, *op. cit.* str. 435
- ⁵² J. Fitz, Septimius Severus Pannóniai látogatása I. U. 202-ben, *Arch. Ert.*, 1958, 2 str. 169, *opaska* 214
- ⁵³ Brunšmid, *Col. Ael. Mursa*, VHAD IV, 1900 str. 39/40, sl. 22; Liebl, *Epigraphisches aus Slavonien u. Süd - Ungarn*, Jahreshefte, Wien, 1900 Beiblatt 98, 99, Fig. 19, *CIL III* p. 2328—184, br. 15143;
- ⁵⁴ J. Fitz, *Der Besuch d. Sept. Sev.* str. 239
- ⁵⁵ *Aelii Spartiani Antoninus Caracallus u. Scriptores hist. aug. ed. Peter Lipsiae* 1865, str. 169; Domaszewski, *Gesch. der röm. Kaiser* 1909 II, str. 265
- ⁵⁶ Brunšmid, *Col. Ael. Mursa* VHAD, IV str. 24
- ⁵⁷ Fitz, *Intercisa*, Sonderdruck *Paulys RE (Supplbde)*, Sp. 14
- ⁵⁸ Fitz, L. Cassius Pius Marcellinus, *Acta antiqua acad. scient. Hungar.* Tom. VIII, 1960 Fasc. 3—4 str. 143; Fitz, S. 1472, 11 zum Art. Alfenus 4), Sonderdruck *Paulys RE (Supplbde)*, Sp. 2
- ⁵⁹ E. Laszowski. *Prinosi Hrvata za Madžarski narodni muzej u Budimpešti*, VHAD II 1897, str. 17
- ⁶⁰ Brunšmid, *Col. Ael. Mursa*, VHAD IV str. 25
- ⁶¹ Schiller, *op. cit.* I, 2 str. 760
- ⁶² Fitz, S. 42 zum Art. Pontius 44), Sonderdruck *Paulys RE (Supplbde)*, Sp. 10
- ⁶³ *ibidem*
- ⁶⁴ Schiller, *op. cit.* I, 2 str. 772
- ⁶⁵ Fitz, S. 2605 zum Art. Flavius 128), Sonderdruck *Paulys RE (Supplbde)*, Sp. 6—7
- ⁶⁶ J. Fitz, Roman road-repairs between Aquincum and Mursa, *Arch. Ert.* 83, 1956 str. 205/206. Upravo u vezi s tim akcijama možemo ukazati na jedan miljokaz iz vremena Severa Aleksandra koji je nađen u Osijeku, ali mu se zameo trag. Prema *CIL III* 10.650 (6469) natpis je vrlo fragmentaran i glasi

IMP caEs.
M aurel. seve
RVS alexander
PIVS felix. aug
PM trib. pot. VIII vel VIII
COS Iii p. p.
REST VII
AB AQ
MP

Publicirao ga je Kubitschek u *Archaeol. epigraph. Mittheil.* Wien 1879, III str. 158, gdje kaže da se taj miljokaz nalazi u donjem gradu u Širokoj ulici br. 295 i da su mnoga slova eradirana te da se jedva prepoznaju. Kamen je 2.87 visok, a u promjeru 0.66 m. Na podatke o tom miljokazu upozorio me prof. M. Bulat već kad je ovaj rad bio završen.

- ⁶⁷ Štampana u Osijeku 1782 (*Typis Ioann. Mart. Diwalt*)
- ⁶⁸ Publicirao ga je Brunšmid, *Kameni spomenici*, VHAD IX str. 152
- ⁶⁹ Hoffiller, *Novi rimski kam. spom. u Osijeku*, VHAD XII str. 7
- ⁷⁰ Konačno još se jedan miljokaz nalazi u muzejskom lapidariju, no on očito spada u 4. stoljeće, v. Ferdo Miler, *Dva rimska natpisa, nađena u Osijeku* VHAD s. s. XI, 1889, str. 13/14

- ⁷¹ Brunšmid, Col. Ael. Mursa, VHAD IV str. 27
- ⁷² Pinterović, Novi rim. kam. spom. s terena Murse, Osj. Zbornik VI, str. 49/50
- ⁷³ J. Fitz, Der Besuch des Sept. Sev. str. 248, opaska 91; usporedi i J. Fitz, Hercules-Kultusz Eraviszkus Területen, Istvan Kiraly Muzeum Közleményei, Szekesfehervar, 1957 str. 17—27. — Većinu Heraklovih kipova iz Osijeka publicirao je Brunšmid u VHAD IV, str. 31/32
- ⁷⁴ Brunšmid, Col. Ael. Mursa, VHAD IV str. 31
- ⁷⁵ Osim Katančićevog, već spomenutog miljokaza, nadenog kod Osijeka iz vremena cara Maksimina, upozoravam na još dva spomenika, koja vjerojatno također spadaju u 3. st., u doba neposredno nakon vladanja dinastije Severa, a to je mramorna ženska glava s frizurom 3. stoljeća i fragmenat sarkofaga s natpisom o mladom konjaniku 3. pretorijanske kohorte (v. Pinterović, Novi i neobjavljeni rim. kam. spom. Osj. Zbornik VI, 1958 str. 30—32 i 51). Osim toga napominjem, da nam je već Katančić u svojoj Disertaciji zapisao (str. 103, 104, 121) da su se u njegovo doba u Osijeku našli među mnogobrojnim rimskim novcima i nekoliko, 11 komada, iz vremena Severa i to 1 Septimija Severa, 2 Marka Aurelija Antonina, 1 Julije Domne, 1 Septimija Gete, 1 Julije Soemias, 4 Severa Aleksandra i 1 Julije Mameje. — Muzejska numizmatička zbirke ima o veću količinu novaca toga vremena, no bez podataka o nalazištu. Među onima koji ipak imaju podataka, da su nadeni u Osijeku jesu: 6 kom. Septimija Severa, 8 Karakale, 3 Gete, 8 Julije Domne i 1 Plautile, prema podacima kustosa zbirke prof. E. Spajića. Kako su to sve pojedinačni slučajni nalazi, oni za historiju Murse ne daju nikakvih informacija, iako su za monetarnu historiju onoga vremena, kao i za numizmatičara od nekog značaja.

MURSA AT THE TIME OF THE SEVERI

In the first part of this treatise the epoch of the dynasty of the Severi is described and the special significance which both Pannonias (Superior and Inferior), the Danubian legions and the Danubian limes had at that time. Although Septimius Severus was of African origin, he was proclaimed emperor at Carnuntum in 193 by the Danubian legions and remained very popular with them till the end of his reign. He realized that both provinces of Pannonia were a considerable reservoir of people available for fighting the barbarians and defending the frontiers of the Empire. The restless barbarian tribes always tried to invade these provinces and thus continually endangered the frontiers on the Danube so that from that time on the importance of the Danubian legions for the defense of the Empire was ever growing. Septimius Severus and his successors were only making a dramatic introduction to the time which would follow in the course of the 3rd and 4th century when the Illyrian emperors will rule and will be opposed to the authority of the Senate and its glorious old traditions but will, with efficiency, defend the Empire when it will be shaken in its very fundamentals.

In the second part of this dissertation the author gives the newest results which dr. Fitz in Hungary attained in his research of the history of Pannonia at the time of the Severi. According to dr. Fitz's assertions, the emperors of this dynasty took great care of both Pannonias so that, especially when the founder of this dynasty ruled, we may speak of a flourishing time and a real revival in these provinces. No one Roman emperor had ever been remembered by so many inscriptions in Pannonia as Septimius Severus, and later even his successors, though in a far lesser degree which only proves how great a popularity they enjoyed there. A lot of work had been carried out on the fortifications along the Danubian limes, the net of roads repaired, new temples erected or old ones restored and so on. But an especially great and feverish building activity had taken place in 202, when Septimius Severus on his victorious return from the Orient visited Pannonia along the Danubian limes. Therefore special importance is given to the results of one of dr. Fitz's treatises which bears the title »Der Besuch des Septimius Severus in Pannonien im Jahre 202 U. Z.« There he could, with the help of numerous epigraphic

material of that time which in Hungary still exists up to this day, reconstruct the whole route Septimius Severus undertook on his way from Asia Minor through Moesia and Pannonia and back to Rome after he had defeated his enemies in the Orient. In Moesia and Pannonia he chose the way along the limes and the epigraphic material indicated where he made a stay on this route. He stayed at Sirmium, Lugio, Intercisa, Gorsium, Aquincum, Brigetio, Arrabona, Carnuntum, Vin-dobona, Savaria, Poetovio, Celeia, Siscia and from there he travelled to Salona and across the Adriatic Sea towards Rome. On the ground of dr. Fitz's conclusions the emperor could have arrived at the end of May or at the beginning of June in 202, and he also could have been earlier at Carnuntum, in April 13th, to celebrate the 10th anniversary of his proclamation as emperor, whereas the celebration of these decennalia could have taken place in Rome on the 9th of June, the day when he first as emperor arrived in Rome. The fact is that no inscription is known to exist in the inner territory of Pannonia which could reasonably be connected either with the imperial visit or celebrations of the decennalia in 202 and therefore dr. Fitz came to the feasible conclusion that the epigraphic monuments were all erected along the stations at which the imperial court stayed on the route through the Pannonias and that they mostly were erected by the Danubian armies themselves in celebration of their emperor's anniversary. For this occasion statues of the emperors (Septimius Severus and Caracalla) were erected of which only bases with the inscriptions are now preserved; altars dedicated to Fortuna, Jupiter Dolichenus, Mithras etc., »pro salute et victoria« of the emperors; temples were built or restored, even one triumphal arch was probably erected at Carnuntum (»Heidenthor«). The preserved milestones are also connected with this imperial inspection of the limes, although it must be assumed that all this building activity had started according to previously fixed plans some time earlier.

Dr. Fitz dare not claim that Septimius Severus and his suite (in which both his sons, his wife and his elder son's fiancée took part) touched Mursa on the way from Sirmium to Lugio, because only one inscription (CIL III 10269, here fig. 2) excavated at Mursa, he thinks, might be connected with this visit, were it not difficult to prove that either of the cohortes: coh(ors) I alp(inorum) eq(uitata) or coh(ors) I alp(inorum) ped(it)ata, were at that time stationed at Mursa. Dr. Fitz is rather inclined to date this inscription to a later time, i. e. to the year 208 or 209 when the coh. I. alp. eq. could have been stationed at Mursa and when Castinus (whose name is also mentioned) was governor of Pannonia Inferior (see notes 46—52).

In the 3rd part the author points out that there exists another inscription from Mursa which could possibly be connected with the imperial visit to Mursa in 202. There (fig. 1) Septimius Severus is called Pertinax and there one may read the end of the inscription as follows »a vetustate collapsum (collapsam) a solo restituit«. It means then that somebody (whose name ended with — ndus) rebuilt an old ruined object from the ground (by the non-Roman fragment of the word - sevcham judging it may be some oriental object). On this stone there are two erased lines and we know that the names of Caracalla and Geta had been carved in and later erased because of their »damnatio memoriae«. It is highly probable that this inscription was erected for the occasion of the imperial visit to Mursa in 202.

As regards the second inscription (fig. 2), already mentioned, we must assume with dr. Fitz that it belonged to a later period when Castinus, a devoted friend of the emperors, governed Pannonia Inferior who probably in 208 or 209 carried out or erected some work or building in honor to the emperors and Geta (whose name had been erased) with the help of the coh. I. alp. eq.

The third inscription found at Mursa (fig. 3) is the lower part of a pedestal or of an ara which bears only the last words of a vowing formula (donum dedit) and the date, July the 15th 209 (idibus iuliis Pompeiano et Avito consulibus). Pompeianus is known as having dedicated an altar at Lugdunum for the health (pro salute) of the emperor Septimius Severus and his whole family. The stone was, as we guess, either a pedestal serving for the emperor's statue or else an ara dedicated to some deity but »pro salute« of the emperor or emperors.

The 4th witness of this epoch was found or excavated a long time ago near Mursa on the right bank very near the place where the river Drava flows into the Danube. It is a big-sized ara dedicated to the river deities Danuvius and Dravus for the health and safety of the emperor Elagabalus and erected by the governor of Pannonia Inferior (CIL III 10263, here fig. 4). Here again the emperor's name was erased already in ancient times, but except for the clearly legible names of the river gods, some of the erased lines are still readable and therefore the emperor's name could still be deciphered. The last words »legatus augusti pro praetore« are also legible and it should be assumed that this ara had been erected on the initiative of a governor of Pannonia Inferior. This governor could have been Pontius Pontianus (rather than his successor Aelius Tricilianus) who ruled the province during Elagabalus's short reign (see note 62). Although Danuvius and Dravus are autochthonous names of the two rivers which join not far from old Mursa, in this inscription they mean much more than only river gods — they mean to stress, not only symbolically by the size of the ara, the greatest actuality of both rivers in the complex of the Danubian limes and its greatest significance in the defense of the empire.

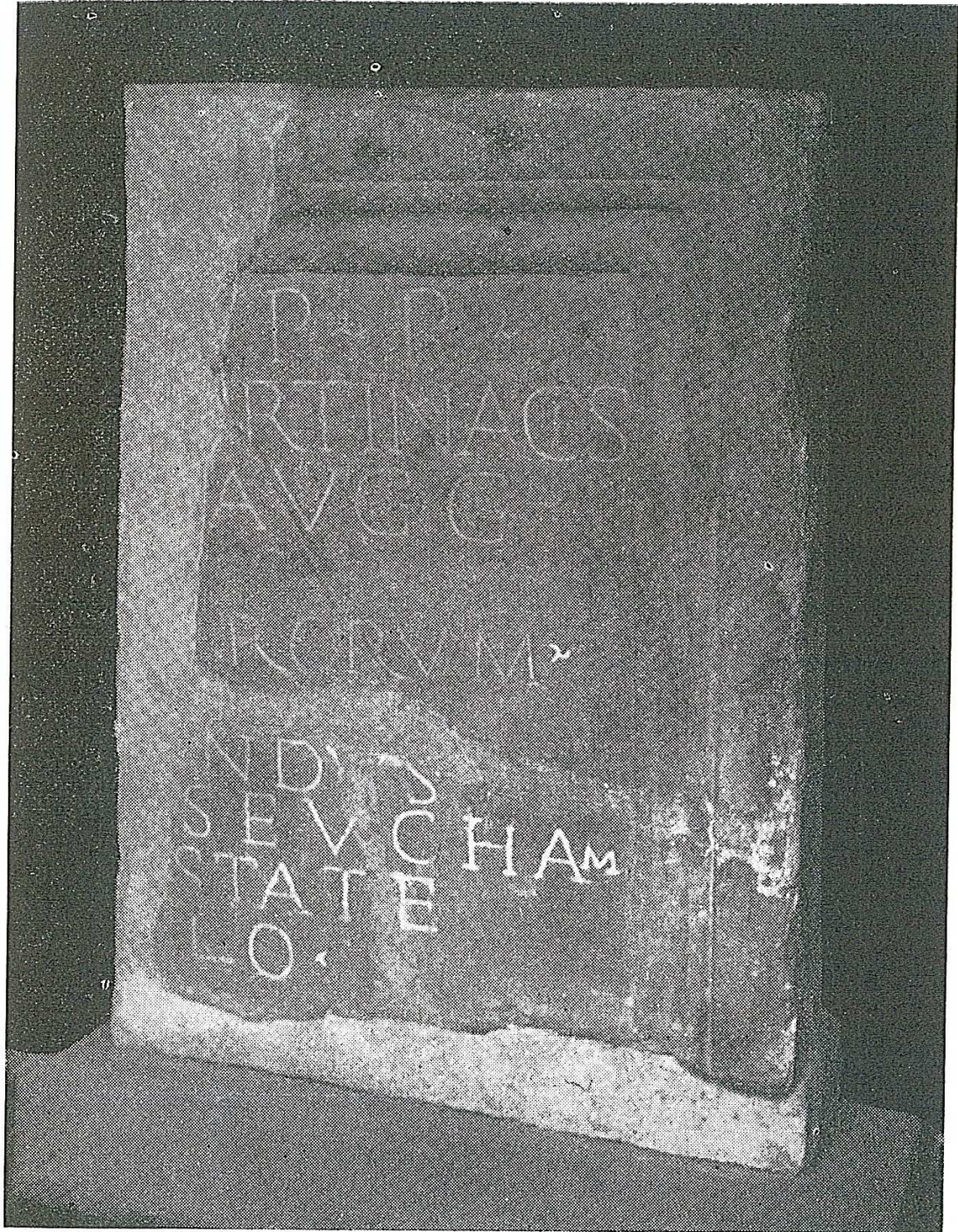
There existed a 5th monument from that time, a milestone, that bore the name of Severus Alexander. It is known that Septimius Severus began and his successors continued to repair the net of roads along the Danubian limes. The milestone, just mentioned, bears witness of the repairs during the reign of Severus Alexander. The milestone disappeared, but the record of it remained (CIL III 10650, see note 66).

There are some other monuments in our museum which could be attributed to the time of the Severi. A stone inscription exists with fragments of only two words in two lines: CONSVMP and REST. Because this stone was found in the river Drava near the remnants of the Roman stone bridge it suggests that the inscription was related to »... pontem vetustate consumptum.... restituit«. There too a name was erased and it might have been Caracalla's or Elagabalus's. Septimius Severus's successors continued improving this territory, for they considered these two provinces as very important for the defense of the empire and so we assume together with the net of roads also bridges had been rebuilt at that time. — In this volume Mr M. Bulat describes and explains a stone inscription recently found north of Osijek at an exposed place on the old limes. It contains words such as »Martij et Victoriae pro salute augusti nostri« or »augustorum nostrorum« and could have been dedicated to emperors at that time. (See page 15).

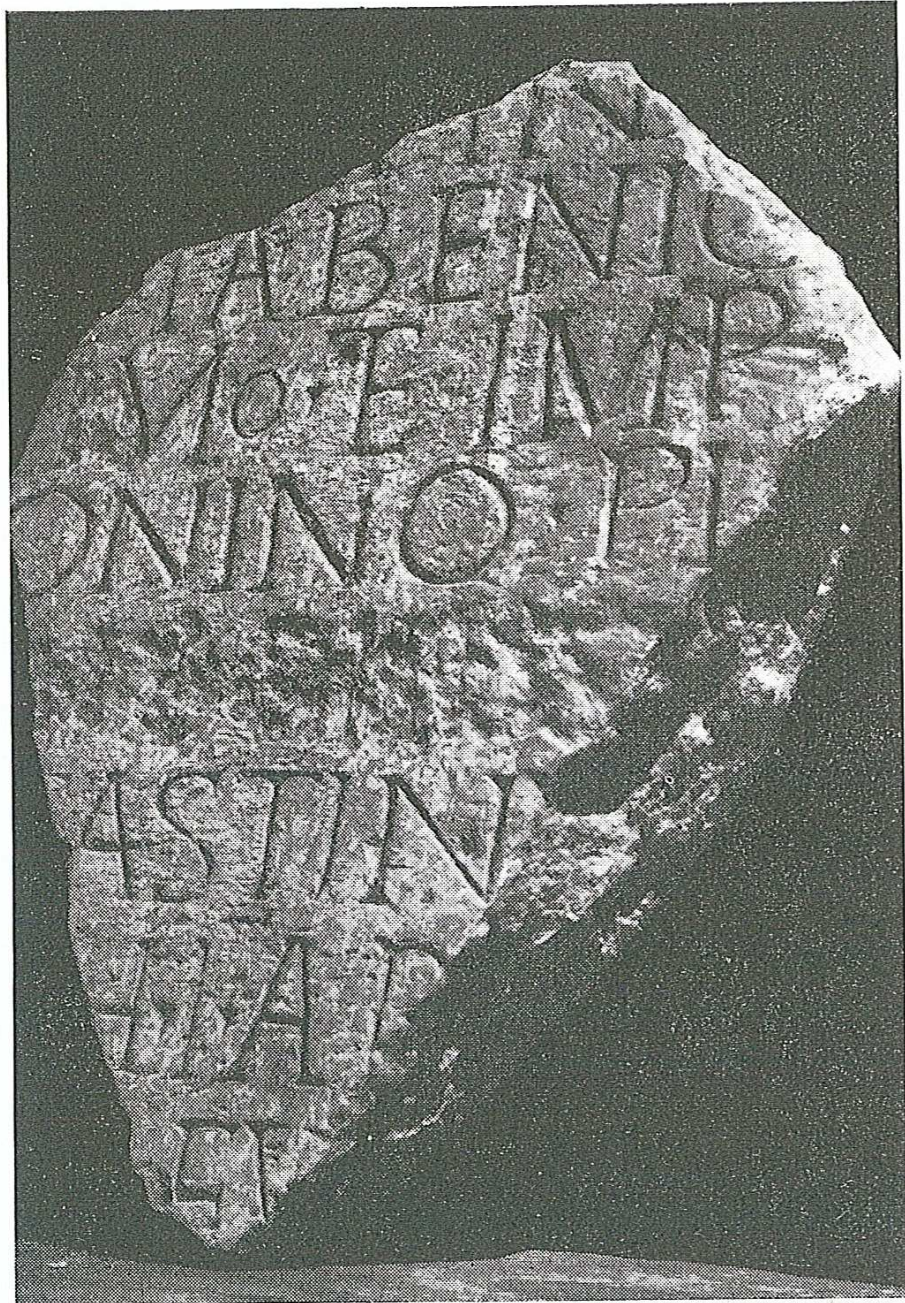
According to dr. Fitz's researches, during the reign of the Severi, many cults of Oriental and Syriac gods were spread in Pannonia, such as of Jupiter Dolichenus, Sol Elagabalus, Mithras and so on. The empress Julia Domna and the rest of the empresses of this dynasty, being of Syriac origin, exercised a great influence in this regard, although Septimius Severus himself remained faithful to the African god Hercules-Melkart. Dr. Fitz draws our attention to numerous statues found at Mursa (Osijek) which represent Hercules. Dr. Brunšmid in one of his treatises, some 60 years ago, also mentioned that there must have been a sanctuary dedicated to Hercules at old Mursa (see notes 38—40, 73, 74). Whether this cult had started at the time of Septimius Severus or earlier remains to be proved. In fact the Mithras cult existed there as it was demonstrated in this volume in the treatise of Mr M. Bulat (page 10—11). Some other objects found at Mursa indicate the cult of Sabazius, the Kabiri and Osiris. All this must naturally be thoroughly investigated before it can be determined when they actually appeared at Mursa.

Thus from the evidence of dr. Fitz's and dr. Brunšmid's researches and on the basis of 4 stone inscriptions dating undoubtedly from the time of the Severi and of some others which could presumably be attributed to the same period, it could be decided upon that Mursa, a fortress situated in a crucial position close to the Danubian limes, had been visited by Septimius Severus and his imperial court in 202 and that on this occasion probably a sanctuary had been rebuilt; later, may be in 208 or 209, something important must have been done by the governor of Pannonia Inferior with the help of the coh. I. alp. eq.; in 209 an ara or a statue

on a base was probably erected for the health of the emperors. The large ara dedicated to the river gods from Elagabalus's time is also an extraordinary witness of the importance of the rivers Danuvius and Dravus in this section of the limes. A milestone from the time of Severus Alexander speaks of repairing activities on roads whereas the restored bridge at Mursa was surely part of the general restoration at that time. In case it could be proved that cults of Syriac and Oriental gods and especially of Hercules-Melkart had been flourishing over this area at that time, we could easily imagine how Mursa greatly partook in the general revival in Pannonia Inferior at the time of the Severi.



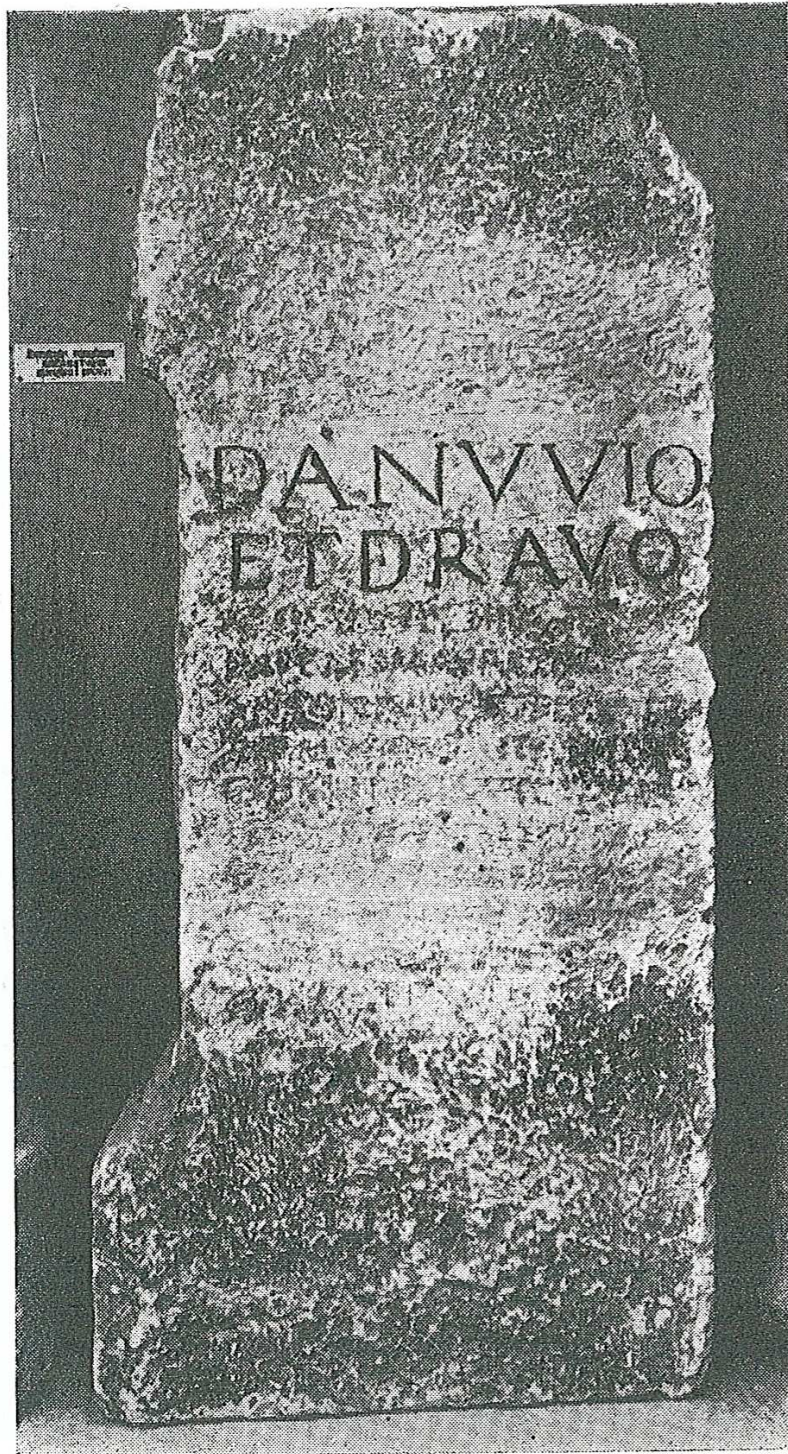
SI. 1



Sl. 2



Sl. 3



Sl. 4